

Kolozsvári István

EGY BIHARI FALU ÉPÍTÉSZETI HAGYOMÁNYAINAK ÁTALAKULÁSA A XX. SZÁZADBAN

– POCSAJ NÉPI ÉPÍTÉSZETE ÉS VÁLTOZÓ FALUKÉPE –

Bevezetés

„Településeink és bennük népünk építkezésének, életmódjának, életformájának részletes vizsgálatára a viszonylag nagyszámú kutatás és azok igen hasznos, jó eredménye ellenére ma is változatlanul szükség van... Szükség van... sok fontos tényező egyidejű vizsgálatára. Például a településrészek elnevezésének, kialakulásának, történeti fejlődésének, változásának a kutatására és azok későbbi jelentőségére... [Fel kell támi] ezeknek a jellemző jelenségeknek az okait, telekről telekre, házról házra, családról családra haladó részletességgel. ...az ilyen irányú vizsgálat egyrészt hitelesíti a jellemzőként választott jelenséget, másrészt általánosítja is, hogy kikre, hányra, mikortól meddig, miért jellemző az a településen belül.”¹ – *Molnár Balázs*, a kiváló bihari (szűkebben komádi) születésű etnográfus gondolatait olvasva felfedezhetjük azt a kutatói ambíciót és későbbi magatartást is, ami valamennyi munkájára, egész személyiségére oly jellemző volt. A népi kultúra bármely területét vette vizsgálata alá, a komplex kutatáshoz, feldolgozáshoz mindig azzal a céllal fogott, hogy az adott tárgykör, téma „életrajza” kerekedjen ki munkája végére.

Gondolatait úgy is felfoghatjuk, hogy a népi építészetet, pontosabban a mindenkori építkezési gyakorlatot megismerni annyi, mint az építkezést végző egyének és közösségek életkörülményeit, izlésvilágát, a környezetükhöz és közösségükhöz, saját hagyományaikhoz és a kívülről őket érő impulzusokhoz, hatásokhoz való viszonyukat, egyszóval egész életmódjukat vagy hagyományrendszerüket megismerni. A népi építészeti jelenségei, anyag- és formavilága évszázadokon keresztül egyet jelentett ember és környezete együttélésének és együttműködésének leglátványosabb és legszemléletesebb tárgyi megnyilvánulási módjával. Az egyre táguló anyagi és technikai-technológiai lehetőségek aztán egyre bővítették ennek az együttélésnek a horizontját is, ám egészen a közelmúltig ez a bővülés és gyarapodás nem lépte túl az optimális, mondhatnánk úgy is, hogy egészséges emberi lépték határait. Egy vidék vagy település egységes építészeti képe ugyanúgy kifejezője az egy kultúrkörbe, egységbe tartozásnak, mint például a viselet, a díszítőművészet, vagy akár a nyelvjárás, és így tovább. Megmutatja a közösség egységét, ugyanakkor a más, akár szomszédos,

¹ MOLNÁR B. 1971. 375.

akár távoli közösségekkel való különbségeket és hasonlóságot, esetleg rokonságot is. E kohézió és a több évszázad alatt kikristályosodott kép oly erősnek is tűnhetett, hogy eleink nehezen képzelhették el, hogy elegendő lesz néhány évtized arra, hogy – bizonyos külső, felülről jövő és irányított hatások, mi több, nyomás eredményeként – az egész hagyományrendszer fája gyökerestül kiforduljon a legköttettebb talajból is.

A homogenitásra, uniformizálásra való törekvések, majd a mind újabb és újabb divatok már-már habzsoló hajszolása, az epekedés azok követésére és utolérésére azzal a következménnyel járt, hogy újonnan felépített vagy a régeből átformált környezetünk már nem fejezi ki hitelesen lokális kötődésünket, társadalmunkat.

E reprezentáns szerepet felismerve a néprajztudományon belül már igen korán, mondhatni az egyik legrégebben vizsgált területként foglalkoztak népünk építkezési szokásaival, gyakorlatával. A magyar népi építészet vizsgálatának kezdetei gyakorlatilag a XIX. század elejéig nyúlnak vissza, de a konkrétabb, egységesülő tudományos irányvonalak mentén folyó kutatások csak a század végére alakultak ki. Ezt követően egyre többen dolgozták fel valamely vidék, valamely település építészeti hagyományait, és egyre inkább olyan módszerekkel és részletességgel, ahogy azt Molnár Balázs is megfogalmazta. A részletek feldolgozását nagyobb, összefoglaló, a jelenségeket és azok hátterét átfogóan, egységben látva és láttatva bemutató összegzések is megjelentek.²

Vizsgált községünk, *Pocsaj* az egykoron Bihar vármegye, ma pedig Hajdú-Bihar megye területén fekvő nagyközség olyan vidéken, olyan környezetben fekszik, melynek már a korábbiakban nem egy példás kutatója akadt, munkájuk nyomán pedig számos tájegység és település leírása elkészült.³

Mindezek célkitűzéseiből, felépítéséből, fejezeteiből láthatjuk, hogy milyen sokrétű kép rajzolható meg építészetünk feltárásával társadalomról, közösségről, emberi ismeretekről, leleményről és érzelmvilágról egyaránt.

² BÁTKY Zs. 1933. 108–216; BARABÁS J. – GILYÉN N. 1987; DÁM L. 1992; Magyar Néprajz IV.–Élct-mód: 89–326.; FÜZES Endre, BARABÁS Jenő, CSERI Miklós, JUHÁSZ Antal, ZENTAI Tünde, VARGA Gyula, DÁM László, KECSKÉS Péter, H. CSUKÁS Györgyi, BAKÓ Ferenc, BALASSA M. Iván – hogy csak a legjelentősebb munkákat említsen.

³ Lásd többek között: DÁM L. 1975; 1979/a; 1979/b; 1992; 2002; DANKÓ I. 1973/a; 1973/b; 1977; KURUCZ A. 1961; 1965; MOLNÁR B. 1971; VARGA Gy. 1979; 1989; 1991; 2001, hogy csak a dolgozatban is hivatkozott és használt szerzők és írások közül említsen néhányat. Lásd még: DANKÓ Imre: *Hajdúbagos építkezése*. In: Uő. (szerk.): Bagosi krónika. Hajdúbagos, 1975. 101–116; DÁM László: *Település, építkezés*. In: Berettyóújfalu története (szerk.: Varga Gyula) Berettyóújfalu, 1981. 379–416; BALASSA M. Iván: *Báránd települése és építkezése*. In: Báránd története és néprajza (szerk.: Balassa Iván) Báránd, 1985. 167–242; DÁM László: *Bakonszeg települése és népi építésze*. In: Bakonszeg története és néprajza (szerk.: Ujváry Zoltán) Bakonszeg, 1990. 239–288; DÁM László: *Biharnagybajom települése és népi építésze*. In: Biharnagybajom története és néprajza (szerk.: Ujváry Zoltán) Debrecen, 1992. 263–310; DANKÓ Imre: *Magyarhomorog néprajza*. In: Uő. Magyarhomorog – Egy bihari falu etnokulturális képe. Debrecen, 2001. 319–344. Vő. NOVÁK L. 1994. 69–75.

Tanulmányunkban Pocsajnak, a földrajzi és etnográfiai egységén, a Bihari-síkságon belül jellegzetesnek, sőt reprezentánsnak tekinthető falunak a paraszti építészeti hagyományait és azok XX. századi átalakulását kívánjuk bemutatni. Népi építészetének, tehát a XVIII. század végétől a XX. század első harmadáig tartó építkezési szokásainak bemutatásán túl igyekszem felvázolni azokat a folyamatokat, melyeknek köszönhetően napjainkban már nem beszélhetünk népi építészetről, hagyományos építészetről. Ennek megfelelően azokat az anyagokat, szerkezeteket, formákat és eljárásokat is felvázolom, amelyek kiesnek a lineáris hagyományozódás folyamatából, új szempontokat és új távlatokat jelentenek építő/építtető és épület szempontjából egyaránt.

Példaként tartom szem előtt, és igyekszem igazodni azokhoz a munkákhoz, amelyek korábban e felfogás jegyében készültek, azokat, melyek e szűkebb s tágabb vidék bemutatását végzik el, s azokat, melyek egy része vagy egésze Pocsajra vonatkozóan már feltárt bizonyos részleteket.

Elsődlegesen kiemelem e szerzők közül a Bihari-síkság, a szomszédos Kismarja község szülöttét, *Varga Gyulát*, aki 1979-ben elkészítette a tájegység népi építészeti monográfiáját. Részben ebbe, részben ezen túl, az egész Magyarország építészeti struktúrájába beleillesztve igyekszem bemutatni Pocsajt, mintegy esettanulmányként, próbálva olyan általános jelenségeket is megragadni és megmutatni, melyek a XX. század hozományaiként tágabb viszonylatban is megfigyelhetők.

Röviden magyarázatot szeretnék kapni és adni arra, hogy beszélhetünk-e ma még – ha beszélhetünk, meddig, ha pedig nem, akkor mióta nem – Pocsaj népi építészetről, a Bihari-síkság népi építészetről, egyáltalán népi építészetről.

Az építkezést meghatározó földrajzi, gazdasági és társadalmi tényezők

Ahhoz, hogy egy falu, egy mezőváros vagy egy vidék településéről, népi építészetről, sőt egész hagyományos anyagi kultúrájáról részletekbe menően szólni tudjunk, a történeti távlatokon túl az azokat részben előidéző valamennyi tényezőt figyelembe kell vennünk. Elsősorban ezek közül is a természetföldrajzi, gazdasági-gazdálkodási és társadalmi adottságokat és berendezkedést. Csak így tárulhat komplexen a szemünk elé az adott egység anyagi kultúrája, és az egész részeként többek között népi építészete is. Ha csak a bihari területek településeiről készült monográfiákat tekintjük végig, e szemlélet alkalmazásában valamennyi követendő példaként állhat előttünk.⁴

⁴ Lásd: 3. lábjegyzet.

Fekvés, természetföldrajzi környezet

„Fekszik e helység... – ...az Ér vizének a Berettyóba szakadásánál a Debreczen felől eső parton sár vagy pocsaja közt feküdvén, sokan e körülményből vélik helynév eredetét... – ...K(is)-Maria, Félegyháza, Diószeg, N(agy)-Léta, M(onostor)-Pályi, H(osszú)-Pályi és Esztár helységek közt, Esztár és K(is)-Mariától 1/8, B(erettyó)-Ujfalutól 2, N(agy)-Várad és Debreczentől 4 óra távolságba... A határ kiterjedése, – melyben a két nagyobb birtokos erdeje is beértendő – 10 913 hold, melyből a volt úrbéres lakosság kezén van 6988 h. föld.” – olvashatjuk *O'sváth Pál* Pocsaj községet pontosan körülhatároló sorait.⁵ Fontos körülményként ki kell emelnünk a falunév eredetére való utalását, melyből pontosan kirajzolódik, hogy a település határa – természetesen a környező falvakéval együtt – időszakosan vízjárta terület volt, állandósult mocsaras, lápos, illetve száraz területrészekkel. (*I. térkép*)

Ha alaposan megnézzük Bihar vármegye címerét, akkor leolvashatjuk róla, hogy nem kimondottan országnyi mérete, mint inkább gazdag természeti adottságai miatt kapta a „*Biharország*” nevet. A magashegységtől a mocsárvilágig, a bortermő domboldalaktól a ligeterdőkig szinte mindenféle mérsékeltövi jelenség megtalálható volt itt. Ez olyan sokrétű gazdálkodási rendszer kialakulását alapozta meg, mely valóban országnyi összetettséget és komplexitást mutat. Ezekről a páratlan természetföldrajzi adottságokról és azok kihasználásáról több kitűnő összefoglalás és értékelés készült.⁶

Az egykori Bihar megye *Érmellék* és *Sárrét* közötti sík része a *Bihari-síkság*, mely tájegység egyik reprezentáns faluja *Pocsaj*. Ahogyan azt *Egri Béla* 1964-es népi építészeti felmérésében megfogalmazta: „etnográfiai egységen belül jellegzetes”.⁷ Bár – mint ahogy arról már szó esett – a falu életében igen nagy jelentőséggel bírt a mocsárvilág, nem sárréti település. Mind vízrajzi, mind pedig a domborzati és talajviszonyokat figyelembe véve a *Bihari-síkság* – *Pocsaj* pedig néhány szomszédos településsel együtt különösen – átmeneti területnek tekinthető. Ennek az átmenetiségnek az árnyalatnyiságát, illetve a falu két folyójának, a *Berettyónak* és az *Érnek* a jelentőségét kiválóan érzékelteti *Bél Mátyás* leírása: „Itt (*Hodos*) már igen erősen kezd kiszélesedni [*ti. a Berettyó*], a sekély meder miatt sok pocsolyát és iszapot teremt. Kivált akkor létesít náddal, sással és kárával belepert mocsarat, amikor *Félegyház* faluhoz érkezik. Itt egyáltalán nem mély, de tele van áthatolhatatlan sárral. A falu alatt már a dombok közül a síkságra hömpölyög, amelyeknek kettémetszett völgyeit és hullámozó földjeit eredetétől egészen eddig folyvást öntözte. Ezután minél

⁵ OSVÁTH P. 1875. 538–539.

⁶ JAKÓ Zs.: 1940. 70-73; DÁM L. 1975. 9–20; DANKÓ I. 2002. 9–17.

⁷ DMNA 820. – EGRI B. 1964.

távolabbra folyik, annál sárosabb földet talál, amelyben összefüggő mocsárhoz hasonló medret váj. Ugyanis ott ágakra szakadásával, szélesen szétterülő vizével inkább állni látszik, mint folyni, bár középen folya, míg két oldalon a partok mintegy tartóztatják a lusta és tunya vizet. Félegyházától egészen *Pelbardhidáig* messze kiterjedt mezőket és szántóföldeket szel át, ennek vége *Kismáriánál* és *Pocsajnál* van, ahol az Érrel, egy hozzá teljesen hasonló patakka egyesül, és innen még jobban szétterjedve folyik tovább *Esztár* mellett *Gáborjánig*, majd *Berettyóújfaluig*, és amikor *Bakonyszöghöz* érkezik, végtelen mocsárban szétömölve megszűnik folyni, kivéve az év esős időszakát.”⁸ A mocsaras terület északon egyfelől a homokbuckás nyíri tájba, az *Erdőpusztákba*, illetve a *Hajdúság* pusztáiba megy át, északkelet felől pedig – *Újléta, Álmosd, Bagamér* vonalán – az *érmelléki borvidék* nyúlik be mélyen a Bihari síkságba.⁹

Vidékünkéről és községünkről ad e fentínél tömörségében még átfogóbb és érzékletesebb képet *Varga Gyula*, akinek a sorait származásánál fogva még inkább indokolt idéznünk: „A Nagy-ér, ez az „álmos, furcsa kis árok” (Ady) Pocsajnál folyik bele a Berettyóba. Lényegében itt kezdődik a Bihari-síkság, amely innentől nyugatra hosszan, valójában Debrecentől Nagyváradon át egészen Király-erdőig lényegében összeköti a bihari dombvidéket a Sárrét és a Dél-Alföld többi lapályaival. E tájat a Berettyó és a Sebes-Körös, illetve ezek megszámlálhatatlan mellékvizői, többek közt a Kálló, Kis-Keres, Csikos-ér, Fazék-ér stb. át- meg átszövik. Ennek következtében itt is találhatóunk a mélyedésekben őslápok (Dobogó), szigeteket, hátakat, laponyagokat, nyergeket, oldalakat, porongokat, akárcsak a Sárréten, de itt még a folyók a tavaszi nagy áradások után viszonylag gyorsan lepadtak. A rendkívül vegyes talajú, de dús vegetációjú tájon viszonylag sűrű faluhálózat alakult ki. Népeisége zömmel magyar, sőt több kismemesi, hajdú-, szabadparaszt-települést is találunk, de – főként a bihari püspökség eredményes buzgólkodása következtében – a XVIII. század folyamán a bihari havasokból kirajzott román telepések szálltak meg több, korábban elnéptelenedett faluhelyet (Pocsaj, Bedő, Mezőpeterd, Körösszegapáti, Körösszakál, Vekerd stb.).”¹⁰ (*II–III–IV. térkép*)

Ezekből a leírásokból igen nagy hitelességgel kiolvashatjuk a vidék valamennyi adottságát. Az építést meghatározó tényezők közül a helyben rendelkezésre álló építőanyag különösen fontos. A kezdetleges szállítási lehetőségek következtében ugyanis a nagy tömeget és súlyt jelentő építőanyag leginkább csak a helyi adottságok felhasználását tette lehetővé. Megfelelő építőanyag Magyarország területén elég

⁸ BÉL M. (ford. P. SZALAY Emöke) 1978. 58.

⁹ VARGA Gy. 1979. 193.

¹⁰ VARGA Gy. 1989. 77.

egyenetlenül oszlott meg, s ez a táji különbségek létrejöttében fontos szerepet töltött be. A Bihari-síkság a fellelhető építkezésre használható anyagok szempontjából általánosan illeszkedik az Alföld egészehez. Három alapvető építőanyaga a föld, a fa és a nád hosszú időn keresztül elegendő mennyiségben rendelkezésre állt, de koronként más-más arányban. Ez okozta a táj építészeti korszakai közötti anyaghasználatbeli különbségeket. A Bihari-síkság közvetlenül a Sárrét szomszédságában fekszik, Pocsaj pedig kimondottan határ menti, átmeneti településnek számít. A Sárrét falvaihoz hasonlóan bőven elegendő mennyiségben állt rendelkezésre a jó minőségű, erős és vastag úgynevezett *verestövű nád* és a *mocsári tölgyesek* és *galériaerdők* fája is, melyek számottevőek az építkezés szempontjából, elfogadható faanyagot szolgáltatottak az épületekhez. Tudjuk, hogy ezek a XIX. századi vízszabályozások előtt széles sávban végigkísérték a Tiszának és mellékfolyóinak a holtágait is. Különösen bőven termelt itt a vessző, gally, karónak való fa, amelyekből nemcsak a ház fala, hanem ajtó, fődém, kémény, oromfal stb. is készülhetett. Olyan mértékű fabőséget azonban még a középkorban sem tételezhetünk fel, amely bármilyen faépítkezést lehetővé tett volna, ahhoz sok és jó minőségű, elsősorban fenyőfára lett volna szükség. A cölöpváz (nád- és sövényfalú) épületek azonban nem kívántak elsőrendű faanyagot, és a gyengébb minőségű az Alföld nagyobb részén a köznép számára is elérhető volt, helyben be lehetett szerezni. A tetőszerkezet szarufáit is elő tudták állítani bármilyen gömbfából, csupán a szelemenhez kellett hosszabb és vastagabb gerenda. Hasonlóan gondot jelenthetett a 2-3 hosszúágas beszerzése, amelyeknek teherbíróknak kellett lenniük, különösen a megnövekedett épületmagasság esetén. Ennek beszerzése nem biztos, hogy a falu határából megoldható volt.

Az alföldi tölgyesek kiterjedésének mértékét némileg jelzi az is, hogy az északkeleti peremterületek kivételével sehol sem bukkan fel a talpas-vázás építkezés emléke.¹¹

A falazat anyaga általánosan a *föld* volt, szinte kizárólagosan egészen a XX. század első harmadáig. A lecsapolásokig rendelkezésre állt a különféle favázás, tapasztott falú házak alapanyaga, ezeket követték később a tömör földfalak. Pocsaj még a kötöttebb, feketébb föld zónájába esik, ami a *vertfal* készítésére volt a legalkalmasabb. Később, a technológiai fejlődés során kialakult *vályog* készítéséhez is rendelkezett megfelelő alapanyaggal, a falu északi határa ugyanis jó minőségű agyagot rejtett, ami később még helyben kiégetett téglák készítésére is alkalmasnak bizonyult.

Az előbbieken azokat a környezeti tényezőket vázoltam fel, amelyek közvetlenül az építőanyagok felhasználását és az épületszerkezeteket befolyásolták. Emellett

¹¹ BARABÁS J. 1997. 93.

legalább annyira meghatározó az a körülmény, hogy a település adottságai milyen gazdálkodási struktúrát vonnak maguk után, ugyanis ez a feldolgozás és tárolás céljára épített állandó és időszakos épületek kialakítására, formájára is közvetlen és közvetett hatással van. A régi típusú lakóépületek – melyek a Sárrett házaival nagyfokú rokonságot mutatnak – viszonylag sokáig megmaradtak, még ma is több áll ezekből. A XIX. század legvégén kezdtek elterjedni a magasabb, nagyobb alapterületű, bonyolultabb falazó és ácstechnikákat igénybe vevő lakóházak, noha a gazdálkodás struktúrája, valamint az egész településkép már a XVIII. század végén átalakulni indult. Így ennek a folyamatnak a leghűbb tanúi építészetünkben nem feltétlenül a lakóházak, hanem az egyre másra megjelenő új szerkezetű, formájú és méretű gazdasági épületek: terménytárolók, ólak, istállók stb. Ezekről, illetve a gazdálkodással való összefüggéseikről a vonatkozó fejezetekben kívánok részletesebben szólni, de a fenti megállapítás szemléltetésére megemlítem *Zoltai Lajos* 1918-as rajzát, melyen jól látszik, hogy a fellendült, és leginkább domináns kukoricatermelés következtében megjelenő, nem utolsósorban a vagyoni helyzet mutatását is szolgáló téglavázás, ún. *külábas górék* már ott állnak az utcafronton, a régi stílust képviselő kontyos és kanfaros, vertfalú lakóházak mellett. (*1. kép*) E látványos kontraszt is azt a megállapítást támasztja alá, hogy a gazdálkodási szerkezet és a vagyoni mód jelzői sokáig a gazdasági épületek voltak. A kukorica mellett előzetesen meg kell említeni a környéken nagyobb, nálunk valamivel kisebb mértékben jelenlévő szőlő- és bortermelést és annak építményeit, mely jól mutatja az átmenetet a szomszédos borvidék, az *Érmellék* felé is. Az alföldi, magasabban fekvő síksági szerkezet hű tükröi a különféle szemestermény-tárolók, a górékon túl a vermek, kasok, majd az egyre nagyobb számban megjelenő magtárak, valamint a szalastakarmány-tároló színek.

Alapjában véve tehát azt mondhatjuk, hogy a természeti környezet alakulását követő gazdálkodás jelleget az azt kiszolgáló épületek anyaga, mérete, szerkezete mutatja meg.

Az építészet átalakulásának történeti rétegei

Míg a természeti környezet elsősorban az anyagot és a szerkezetet, addig a gazdasági, társadalmi, és összességében a történeti tényezők ezek mellett a formát, sőt a XVIII. század végétől a stílust, sőt típust határozzák meg a leginkább. Azért mondom, hogy ezek mellett, mert a különböző gazdasági és történelmi fejlemények részben az anyaghasználatra is hatnak, és a különféle stílusok elterjedése új anyagok felhasználását is magával hozza.

E gondolat alapjául vehetjük azt is, hogy magának a földrajzi környezetnek az átalakulása is bizonyos gazdasági és társadalmi, demográfiai szempontok figyelembevételével, az ember közvetlen aktív beavatkozásával ment végbe. Amellett, hogy az ipar fejlődésével előrehaladt a közlekedés, szállítás, anyagfeldolgozás és kereskedelem rendszere, az életterük visszaszorulása miatt eltűnt vagy megcsappant építőanyag-féleségeket pótolni is kellett. A feldolgozó- és szolgáltatóipar fejlődése és a környezet átalakítása lényegében közös töről fakad. A nyugat-európai és az itthoni városi, iparos népesség megszorodásával fokozottan nőtt kenyérgényük is, melyet a lecsapolások következtében megnövekedett szántókon tudtak biztosítani. Ez mind helyi, mind országos viszonylatban gazdasági előrelépést, gyarapodást vont maga után. Itt kapcsolódik a szolgáltatóipar fejlődése, mely építőanyagok és azok kereskedelme tekintetében elérte a jobb vagyoni helyzetet elért termelő lakosságot is, így a föld- és nádépítkezés ősi területein elterjedő téglafal és cseréptető megjelenése magyarázható azok tömegessé válásával, így árbeli elérhetőségével, illetve a kereskedelem kiépülése végett azok könnyebb terjeszthetőségével is.¹²

Lehetséges, hogy akik akkoriban elfogultan figyelték ezeket a változásokat, ugyanúgy aggódhattak az építészeti kép és jelleg elvesztésén, mint a ma *népimüemlék-*védői, de azt hozzá kell tenni, hogy az a folyamat még egy logikusabb gazdasági ok-okozati összefüggés és körforgás eredménye volt. Mára a körforgás eltűnt, szinte egyirányú impulzusok hatására történnek olyan irreálisan nagymértékű változások, melyeknek társadalmi, kiváltképp pedig történelmi és kulturális alapját keresve sem találhatjuk meg. (2. kép)

A parasztság XIX. századi polgárosulása nyomán kezdett eltűnni a hagyományosnak tekinthető lakóházak építése, és kialakulni az „új stílusú” népi építészet, ami annyit jelent, hogy a falusi kisnemesség, majd a módosabb parasztság épületein is megjelentek az arisztokrácia, illetve a városi polgárság által követett korstílusok jegyei. Ezek nyomán kezdtek veszíteni elsőbbségükből a lokális jegyek, megjelentek a klasszicizáló, barokkos oromzat kiképzések, vakolatdíszek, fa kiegészítők és vasalások, majd a XX. század első harmadáig uralkodó vegyes, eklektikus elemeket hordozó divathullámok a külső kiképzés mellett az alaprajzi, illetve a telek elrendezésében is hoztak újításokat. Ez utóbbiakról a települést bemutató fejezetben szólok többet, itt kimondottan a lakóházépítés gyakorlatának átalakulására szorítkozom.

Ahogy arra a téгла és cserép elterjedése kapcsán már utaltam, a lakóházakon igen szembetűnő változások mentek végbe. Ezeken túl a XIX–XX. század

¹² MENDŐL T. 1938. 39.

fordulóján több szerkezeti változást is megfigyelhetünk. A korábbi előírásokhoz és a tüzelőberendezések átalakulásához igazodva kezdik leboltozni a szabadkéményeket, egyre gyakoribbak a téglából épített tűzfalak, melyeken később elsőként jelentkeznek az előbb említett korstílusok jegyei. A tornácok faoszlopait téglá váltja. Ezeket az új építési műveletek befolyásolják a munkaszervezetet is, valamennyit egyre gyakrabban kőműves mesterek végzik. A házakon kívül legszembetűnőbbek a kerítések változásai az új téglafelépítményű pillérekkel, és a kerítést tagoló utcafrontra épített górékkal, magtárakkal, sütőházakkal, nyári konyhákkal – mely a konyhák átalakításával hozható kapcsolatba –, és a XX. század második harmadában jelentkező vas kapu- és kerítésbetétekkel. Mindezek mellett egy arányos telekelrendezés marad fenn a lakóövezet, a szérűskert és a konyhakert viszonyát tekintve.

A XX. század hozta meg azt a szemléletváltást, ami a lakóházat helyezi a telek központi objektumává, és a módosság kifejezőjévé. Ezzel párhuzamosan – főként a tsz-es gazdálkodás struktúrájának következtében – leszűkül a telken belüli gazdasági övezet, nagy részt vesz el tőle a dísz- és a konyhakert egyaránt. A településen belüli vagyoni differenciáltság ezekben, a ház küllemében és mindinkább a lakáskultúrában mutatkozik meg. Ebben az első törést a két világháború közti időszakban megjelenő első típusházak (lásd: ONCSA) okozták. (17. kép) A század második felének pusztá matériára, higiéniaira és komfortra törekvő ideológiája pedig egyre jobban elmossa a jellegzetességeket, és az új típusházak megjelenésével azt mondhatjuk, hogy eltűnik a stílus, és a 80-as évekig egyáltalán nem is volt érzékelhető még törekvés sem arra, hogy bármiféle helyi jelleg megmutatkozzon az épületeken. Napjaink információs társadalmának irtatlan impulzustengerében pedig a divatok, sőt trendek gátolják ezt meg. Ezzel együtt kettős a kép a rendszerváltás óta, ugyanis ismét megfigyelhető egy rétegtörekvésnek tekinthető irányzat, mely a tradicionális formákat – beleértve ebbe már az említett új stílus elemeit is – kívánja felidézni. Azt, hogy két korszak között mindig van átfedés, mi sem mutatja jobban, hogy az országos hatású „hagyományörző” mozgalmak, melyek természetesen az építkezési szokásokra is vonatkoznak, már a 70-es években elindultak, melyek nyomán a hagyományos technikák és formák a kor életszínvonalával ötvöződve ismét újabb megoldásokat és jelenségeket eredményezett.

A népi építészeti kutatások már szinte a kezdetek óta nem önmagukban, hanem egy organikus szervezet részeiként a természeti és az épített közeghez, illetve egymáshoz fűződő viszonyukban vizsgálják a különféle építményeket.¹³

¹³ DÁM L. 1975. 23; VARGA Gy. 1979. 193.

A Bihar-síkság valamennyi településén, így Pocsajban is a XVIII. század jelentett mérföldkövet a településrendszer mai képe kialakulásának útján. A folyamat persze igen lassú volt, noha vármegyei rendeletek – Mária Terézia rendeletére hivatkozva – már igen korán, az 1770-es években igyekeztek arra kötelezni a településeket, hogy rendezetlenségüket számolják fel, és alakítsanak ki utcákat, építsék úgy a lakóházakat, hogy azok végükkel az utcafrontra nézzenek.¹⁴ E rendelkezések kidolgozói valószínűleg nem vették figyelembe, gyaníthatóan nem is voltak tisztában azokkal a helyi, főként a természeti környezet által adott körülményekkel, amely szerint a lakóházak mindig kiemelkedő szárazulatokra épültek. Nem véletlen, hogy ezeket a rendelkezéseket csak a lecsapolások után tudták teljesíteni, bár akkor viszonylag – a Sárret falvaihoz képest mindenképpen – gyorsabban, hiszen ezek a települések, az Érmellék lábánál fekvő Pocsaj pedig különösen néhány kilométerrel lejjebb fekvő szomszédaikhoz képest magasabb fekvésűek voltak, de az időszakos tavaszi vízjárások következtében itt is a szabálytalan elrendezésű telkek alakultak ki. Teljes belsőségük szabálytalan alaprajzú, és e települési szabálytalanság minden lényeges alaprajzi vonásra kiterjed. Tehát amellett, hogy házai rendszertelen összevisszaságban állnak, telkei és telektömbjei szabálytalan alakúak, utcái rövidke és zezgugosak voltak.

A házak a kiemelkedő porongokra épültek, majd amikor a vizek apadtak, a szétszórt porták addig terjeszkedtek, míg végül összeértek. Ezzel alakult ki a bonyolult, áttekinthetetlen utcarendszer. Ma is megfigyelhető, hogy az egykori vízszinthez közel eső házak alját magasan feltöltötték, így a ház akár egy méterrel is magasabban áll az utca szintjénél. Ez az egykor a Berettyó egyik ága mentén húzódó *Rétalj* és az érparti *Árpád*, valamint a Rétaljjal párhuzamos *Petőfi* utcán is felfedezhető jelenség. Elmondhatjuk, hogy Pocsaj esetében a halmazjelleg kialakulása kifejezetten a terepviszonyoknak köszönhető. Településmagja teljesen tömör volt, a Rétalj mindkét végével a Petőfi utcába fut, a kettejük közötti orsó közepén állt a régi településközpont, és a falu ősi templomhelye. Középkori templomának helyén áll a mai református templom, tehát a magyar lakosság a török hódoltság megszűnése után régi lakhelyére költözött vissza. A *Várad* *Káptalan* és a szintén az államvallást gyakorló Zichy család birtokossága idején települtek be az első nagyobb román tömegek többek között Pocsajba is, akik az egykori faluközpontból az arra merőlegesen kifutó érparti magaslatokon, az egykori *Oláh*, mai *Árpád* utca helyén telepedtek le. Pocsaj Várad visszafoglalásának évében, 1692-ben szabadult fel, de ekkor már jó ideje pusztán állt. Amikor *I. Rákóczi György* a birtokában lévő *Pocsaj pusztatelek* határában erődített udvarházat kezdett építeni 1640-

¹⁴ HBML. Szolg. curenssek. V. 637/a 8; Lit. curr. Uo. 1772. 14. Idézi VARGA Gy. 1979. 194.

ben, a falu újratelepítésének módján gondolkodott – derül ki levelezéséből.¹⁵ 1660-ban az erődített kastélyt azonban *Szejdi* budai basa elfoglalta, majd Várad megvívása után helyreállította és tovább erődítette. Ugyancsak tovább építették a Berettyón épült, stratégiai fontosságú hidat, amelyet ugyancsak megerősítettek. A XIX. század derekán a helyi hagyomány egyébként négy várról tudott, nevezetesen a hosszúzugi várról, a hídközi várról, a Rákóczi-várról és a Leányvárról. A Rákóczi-várat 1702-ben már romként írták össze, de még a XIX. század elején is egyes maradványait helyreállítva vámháznak és vendégfogadónak használták.

Az egykori halmaztelepülés nyomaként őriz Pocsaj ma is néhány *vak zugot, zugot*, amilyen pl. az Árpád utcából kinyúló *Balázs zug* is.

A település rendje csak a XIX. század második harmadára alakult nagyjából egységesen úgy, hogy a házak az utcafrontra kerültek. A többnyire négyzet vagy téglalap alakú telkek egyik vége mindenképpen az utcára nyúlik, előfordul azonban egymáshoz közel eső párhuzamos utcáknál, hogy közöttük csak egy sor telek fér, tehát a telkek végénél is utca húzódik. Ilyen az egykori „*Magyar vígen*” az *Arany János utca*, az „*Oláh vígen*” pedig a *Táncsics utca*. Érdekes megjegyezni, miként él még ma is az emlékezetben a korabeli korrupció története. Ahogyan még a mai utcakép is megmutatja – ellenben a Magyar-vég vegyes elrendezésű utcáival – itt a templomtól az utca, illetve a vég vége felé haladva jól elkülönültek a telepesek vagyoni különbség szerint, vagyis a templom közvetlen környezetében állnak még ma is a valamikori módos román gazdák házai. Az első zsellérház a falu szélétől mindössze néhány száz méterre esik, végignézve az utcán a legelső szegényparaszti porták egyike lehetett. (4. kép)

Maga az utca igen kanyargós, hol kiszélesedik, hol pedig összeszűkül, ami a valamikori telekkimérések során már fellépő helyi „korrupciós” esetekre vezethető vissza. Ez annyit jelent, hogy ki mennyit fizetett, olyan hosszúra szabták a telkét. Mivel egyik oldalon az Ér gátat vetett a terjeszkedésnek, így azt csak az utca rovására lehetett elvégezni. Talán nem szükséges hangsúlyozni, hogy a zsellérházak előtti utcaszakasz hirtelen kiszélesedik.

Ekkor épültek a korábbi fejezetekben is épülő nagygazdaházak, melyek mellett már minden esetben – helyi és környékbeli jellegzetességként – főként görék és magtárak, de előfordult, hogy disznóólak, nyári konyhák kerültek az utcafrontra, a kerítés vonalába, ami gyönyörű tagolást adott az utcaképeknek.

Ez a telekelrendezés alapjában véve a XIX. század későbbi folyamán nem változott meg, de részben módosult. A nagyméretű telkek ugyanis egyre másra megosztódtak a

¹⁵ DÉTSY M. 1982. 97.

családtagok között. Amennyiben volt rá mód, a telkeket hosszában osztották meg, így a század végére a keskeny szalagtelkek váltak általánossá. A gazdálkodás átalakulásával még több terménytároló épület jelent meg – magtárak, kamrák, szénásszínék, lakóház alatti pincék – ami folytán a telkek is áttagolódtak. A mezőgazdasági konjunktúra következtében elveszítették jelentőségüket, hiszen szerepüket kiváltotta a gépesítés. Így azok vagy a baromfiudvart, vagy a konyhakertet gyarapították felszámolásukkal.

Pocsaj településképében és -szerkezetében jelentős változást hozott a két világháború közötti időszak. Ekkor kerültek kimérésre ugyanis az egykor patkó alakú falu öblében a már nyílegyenesre szabott új utcák (*Kossuth, Piac, Bajcsy-Zsilinszky, Attila* stb.). „1924–25-ig épületnek még nyoma sincs: legelő volt, aztán vályogvető gödör-sor, amint azt a mai hepehupák is igazolják. Akkor még a mai piactérről a vasútállomásig a gidres-gödörös libalegelőn át végig lehetett látni, legelő jószágot, szaladó utast és pöfögő vonatot egyaránt. 1928 táján a kiosztott házhelyeken már házsorok emelkedtek.” – olvashatjuk *M. Sipos Endre* krónikájában.¹⁶

A XX. század második felében aztán mind a porták szerkezete, mind a település képe jelentős változásokon ment át, melyek okairól és mikéntjéről már esett szó.

Tanyaképződésről Pocsajban egy esettől eltekintve nem beszélhetünk. Vitéz Martos Gyula vitézi birtokán épített tanyát a két világháború között, ami igen rövid ideig állt eredeti formájában, mivel államosítása után, a kor gyakorlatának megfelelően a tsz sertéstelepet alakított ki rajta.

Ugyancsak tsz-telep lett az egykori külterületi lakóhely, *Kaszapuszta* is. Kasza a középkorban lakott település volt, a török hódoltság után a Zichy-uradalom dohányföldjeinek központja lett, ahol nagy dohánypajták mellett állt négy sor cselédház. Ezt ugyancsak államosították, a cselédségnek a falu szélén, az egykori Zichy-majjossal szemben osztottak ki két utcába rendezve telkeket. Kaszapusztán ezután a tsz marhatelepe épült fel. (*V. térkép*)

Pocsaj építészeti hagyományai és változó faluképe

Falazóanyagok, faltechnikák

A település kialakulásához hasonlóan a település általános építészeti képének kialakulásában is döntő szerepet játszottak a természeti környezet adottságai, és ez volt a jellemző kb. az 1960-as derekáiig. Ha az Alföld bármely vidékének a népi építészetével foglalkozunk, látjuk, hogy a legalapvetőbb falazóanyag a föld volt. Így van ez a Biharisíkság, szűkebben Pocsaj község esetében is. A föld felhasználásának az épületfalak

¹⁶ M. SIPOS E. 1963. 247.

elkészítésénél számos módja ismert. Alapvetően két módról beszélhetünk: egy előre elkészített vázszerkezet ellátása erős, többrétegű tapasztással, ezek az úgynevezett paticsfalak, valamint a tömör földfalak.

Amint azt *Varga Gyula* megállapította, építőanyagok felhasználása szempontjából a Bihari-síkság átmeneti területnek számít.¹⁷ Míg a Kis- és a *Nagy-Sárrét* felőli falvakban még dominánsként bukkantak a *nádpatics* falú ház nyomára, addig északabbra haladva egyre gyakoribb volt a *vesszőpatics* vagy *sövényfal* alkalmazása. *Szűcs Sándor* megfogalmazása szerint a nádépítkezés tekinthető a legősibb falazási módnak az egykor vízjárta vidékeken.¹⁸ Ennek készítési módja röviden úgy írható le, hogy a leendő ház négy sarkára, illetve a válaszfal két végére a falmagasságnak megfelelő sarokágásokat, a végfalak közepére pedig a szelemenágásokat ástak a földbe, melyeket felül koszorúfákkal kötöttek össze. A fal vonalában 30-40 cm széles gödröt ástak végig, ebbe állították bele az elterített nádkévéket, melyeket a favázhoz rögzítettek, kivágták az ajtók és ablakok helyét, majd az egész falat kívülről vastagon betapasztották. Lepadlósolásukra ritkán került sor, ezek az úgynevezett *bogárhátú házak*. A 30-as években még állt néhány bogárhátú ház Pocsajban, de *Fekete Béla* korabeli leírása arról tanúskodik, hogy akkor ilyen már újonnan nem épült.¹⁹ Ő a község délkeleti „szegénytelepfele” részén (a *Budzsákon*) talált betapasztott és bemeszelt nádfalú, szalmával vagy náddal fedett, lepadlósolatlan kétosztatú házakat, ahol a föld a község tulajdona volt, a telkek pedig nem voltak egymástól kerítéssel elválasztva. Ettől a technikától a *vesszőpatics* lényegében annyiban tér el, hogy a kibontott nádkévék helyett vékonyabb karókat vertek le, s ezek közeit fonták be vesszővel, majd ezt tapasztották be úgy, mint a nádfalat. Községünkben az előbbi előfordulására nem találunk utalást, ami azzal is magyarázható, hogy – noha a *konyári* és *esztári* határrészek gazdag nádtermő területek voltak – ez a vidék már a Sárrét falvaihoz képest szerényebb nádmennyiséggel rendelkezett, így annak felhasználása jellemzően a tetőfedésre szorítkozhatott. Bár írásos források az utóbbi faltípus kapcsán is – oly jellemző módon – csak a falu középkorban épült és 1786-ig álló templomát említik, de az élő emlékezet napjainkban is számon tartja, hogy volt olyan cigány, aki még az 1930-as években is ilyen házat épített a fiának. (7–8. kép)

E falféleségek mellett említem meg azokat a paticsfalakat, melyekben – akár szükségből, akár könnyű elérhetőségük végett – a fal alapját képező „szövetet” a XVIII. sz. végétől általánossá váló mezőgazdasági melléktermékekből: kukoricaszárból, illetve

¹⁷ VARGA Gy. 1979. 197.

¹⁸ SZŰCS S. 1938. 191. Vö. DÁM L. 1979/a. 240–242.

¹⁹ FEKETE B. 1934. 101–102.

később napraforgókóróból, vagy ahogyan itt mondják, „dudakóró”-ból készítették. Ily módon elsősorban kisebb melléképületek, ólak falát, illetve – főként a vertfalú – lakóházak oromzatát, illetve utólagosan leválasztott helyiségek falát képezték ki.²⁰ (5. kép)

Ugyan Pocsajban az előbbi építésmódok mindegyike bevett volt, a szóhasználatban *patics* vagy *pacsit* néven mégsem ezeket, hanem az – akár favázzal, akár a nélkül készített – *rakott sárfalat* nevezik. Községünkben e kettő közül inkább a faváz nélküli változat terjedt el, a sövényfalak kiszorulását kísérve. A XIX. század elejétől, majd még intenzívebben a vizes területek lecsapolásával, természetes élőhelyük visszaszorulásával a nagy bihari mocsári tölgyesek eltűntek, nagy sík „puszta” talajfelszín alakult ki, így valamennyi favázás technikát kiszorították a tömör földfalak. Ez a vidék a föld építőanyagok tekintetében is választóvonal, Pocsajtól északra jellegzetesebb volt a rakott sárfal, más néven *fecskerakásos fal*, ettől délre pedig a *vertfal*. Itt kötöttebb a talaj, így alkalmas arra, hogy növényi törmelékkel való sárrá taposás nélkül is jól kössön.²¹ A lakóházak mindegyike vert fallal épült, a rakott falat csupán melléképületek, azokon belül is jellemzően csak kisebb ólak (disznó- vagy baromfiólak) építésénél alkalmazták. Ezt ma azzal magyarázzák, hogy az itteni kötött földből felvert fal szilárdabb, tartósabb ugyan, de lassabban, több erőfeszítéssel készül, mint a rakott fal, így a lakóháznál indokolt volt ezzel a technikával építkezni, a kisebb ólakat viszont elegendő és gyorsabb is volt rakott sárral felfalazni.

A vertfalat a XIX–XX. század fordulóján kezdte felváltani a pelyvás sárból előre kivetett *vályog* alkalmazása, amely amellet, hogy egyszerűbbé tette az építkezést, megtartotta a régi földfalak tartósságát és jó hőszigetelő tulajdonságát. A XX. században vertfal építésére a Bihari-síkság és a szomszédos sárréti települések esetében már csak elvétve találunk példát.²² Pocsaj határának északi, északnyugati részének talaja jóval agyagosabb, kötöttebb, így érthető, hogy a nagyobb, kihasználtabb vályogvető gödrök itt keletkeztek. A vályogfal felrakása már gyorsabban történt, mint a korábbi

²⁰ Az ebben megmutatózó leleményesség szemléletes példája az *Árpád u. 103.* alatti lakóház kamrája. Tornáca eredetileg végig nyitott, szarkalás fatornács, léccel mellvéddel. Az 1940-es évek végén a család hirtelen gyarapodása végett a háromszobás ház hátsó helyiségéből szobát kellett kialakítani, így szükségből a tornác végéből „lopták le” a kamrát. Hátsó végét vályoggal felfalazták, a deszka szegélyű léccel mellvédet meghagyták, lényegében ehhez és a felső gerendához szögelték a dudakóró-szárakat függőlegesen, a deszka párkány alatt pedig az eredeti lécezés adja a fal vázát. Az ötödik faoszlop adja a sarkot, a házfal és a középső talpfát fektettek le, ebbe ácsolták az ajtó tokját, melyet a felső keresztgerendához is rögzítettek, és az így kapott favázat töltötték ki kóróval. Az így nyert három új falszakaszt kívül-belül a kellő vastagságúra tapasztották, majd a házzal együtt bemeszelték. A belső falak kevesebb tapasztréteget kaptak, így jól kivehető a mellvéd deszkapárkányának, a benyúló könyökfának, a falon körbefutó, a vázat megerősítő kórószárnak, sőt a kóróváznak is a textúrája.

²¹ VARGA Gy. 1979. 198.

²² VARGA Gy. 1979. 198.

földfalaké, mivel az előre kiszárított építőanyaggal folyamatosan lehetett egyik sort a másikra húzni. A kötőanyag az egyik kőműves elmondása szerint egy homokkal és esetenként mésszel kevert agyagos sár volt, mely jó arányban, optimális nedvességűre keverve igen erős kötést biztosított, mert szinte beitta, „beázta” magát a vályogtéglaiba, így azzal szinte homogén egységet alkotott. A vályogvetés a legtöbb településhez hasonlóan cigányfoglalkozás volt, a község cigányok által legsűrűbben lakott része ma is a *Széchenyi utca* és az *Apáti telep*, melyek az egykori vályogödrökre nyúlnak.

A vályog egészen a XX. század utolsó harmadáig községünkben is a legjellemzőbb építőanyag maradt. (6. kép) Bár a földfalak között a különböző technikák nincsenek elkülönítve, de az 1970-es népszámlálás adatai szerint tudunk következtetni a vályogházak megközelítőleges hányadára. Ezen adatok szerint az 1970-ben összeírt lakóházaknak még ekkor is 97%-a vályog-, sár- vagy vertföld falú volt. Ezek közül – az összes lakóház arányában – 68% épült téglá- vagy betonalapozásra, és a különböző építkezési eljárások tekintetében ezeket nagy biztonsággal vályogfalúaknak tekinthetjük.²³ A század első felének népszámlálási adataiból szintén nem tudjuk megkülönböztetni az egyes földfalakat, mivel egy kategóriába sorolják valamennyit. (Pontosabban az az egy különbségtétel, ami a szilárd alapozás meglétére utal itt is megtalálható: „*kő- v. téglalappal, vályog- v. sárból, valamint vályog v. sárból.*”) Ezek tükrében 1900-ban például 97%, 1910-ben 89%, 1920-ban 95%, 1930-ban pedig 85% a földfalak hányada. Ezekben belül évtizedről évtizedre egyre nagyobb azok aránya, melyek szilárd – többnyire homokba ágyazott téglá – alapra épültek.²⁴ Ezekről már szintén feltételezhető hogy a téglafundamentumra vályogfal épült. A szilárd alapozás viszonylag későn, igazából az 1940-es évek vége után kezdett általánossá válni, lényegében a szigorodó építészeti szabályozások bevezetésével, melyek alól az országos–megyei–helyi építésügyi szakhatósági intézményhálózat kiépítése után lehetőség sem volt kibújni. Korábban, a századforduló táján is egyre gyakrabban találkozunk uradalmi vagy vármegyei szabályrendeletekkel – gondolunk itt elsősorban Bihar vármegye 1888. évi építészeti szabályrendeletére²⁵ – de mivel még a korábbi építési technikák domináltak a falusi házak építésénél, így annak több

²³ A Magyar Népköztársaság 1970. évi népszámlálása: Hajdú-Bihar Megye településcinek demográfiai adatai, 462–463.

²⁴ Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat): 1. kötet: A Magyar Korona Országainak 1900 évi népszámlálása. Első rész – A népesség általános leírása községenként, 1902. 282–283; 42. kötet: A Magyar Szent Korona Országainak 1910 évi népszámlálása. Első rész – A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, 1913. 282–283.; 69. kötet: Az 1920 évi népszámlálás. Első rész – A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, 1923. 116–117.; 83. kötet: Az 1930 évi népszámlálás. Első rész – Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, 1932. 154–155.

²⁵ WESSELÉNYI J. 1935. 201.

évtized, sőt évszázad alatt kialakult folyamatát nem tudták egyik napról a másikra megváltoztatni.

A téглаépítkezés elterjedése is igen lassú folyamat volt. Noha a Zichy-uradalom rendelkezett saját téглаégetővel, az ott előállított építőanyagot elsősorban az uradalmi építkezései számára készítették. Természetesen árusították is az uradalmi égetőben készült téglát, de a legmódosabb gazdákon kívül nem sokan engedhették meg maguknak ezt a viszonylag drága építőanyagot, kiváltképp, hogy a helyben kivetett vályog is elég szilárd, stabil és kedvező tulajdonságú fal építésére volt alkalmas. A pocsaji téglafelhasználás taglalásánál figyelembe kell vennünk még egy körülményt, mégpedig azt, hogy a *Nagyléta* felé vezető út menti vályoggyödménél a vályogvető cigányok a kivetett, tisztán hagyott agyagtéglákat már a XX. század legeleje óta kiégették. Ezt kezdetben a közelben – többnyire illegálisan, majd részes munkával – kitermelt gömbfával és gallyával végezték, majd ennek fogytával „dudakórával” (napraforgó kórával), illetve szalmával.²⁶ Ez a „cigánytégla” viszonylag hosszú ideig jelen volt a pocsaji építési gyakorlatban, hiszen olcsóbban hozzájutottak, mint a professzionális téглаégetők keze alól ideszállított és árusított téglához. A század házáinak mai bontása közben előkerülő téglák között könnyen meg tudjuk különböztetni e cigánytéglákat, hiszen az égetési eljárás tökéletlensége miatt nem is maradtak meg olyan állapotban, mint a nagy égetőkben készült társaik, illetve közéjük sötétebb színű és lazább, mint a külső felületük.

A téglafal – és idővel a vályogfal – felrakása már szakképzett kőműves technikát igényelt. Kezdetben téglafalak kötőanyagául is használták a vályognál már említett homokos agyagsarat, később, amikor a *Mózer-telepen* megjelentek a jól kötő *habarcs* alapanyagai, gyorsan kiszorította elődjét olyannyira, hogy az 1940-es évek végétől egyre inkább az újonnan épülő vályogfalakat is ezzel építették. (3. kép) A község homokban sem szűkölködött, ugyanis a fentiekben már többször említett vályoggyödmőr mellett továbbhaladva az út ráfut egy hirtelen emelkedő, igen nagy kiterjedésű, lösztakarós hordalékkúpra, amely egészen a 60-as évekig homokbányaként szolgált a falu lakossága számára. Ma szigorúan védett természetvédelmi terület, a homok kitermelése komoly szankciókat von maga után, ennek ellenére kisebb munkákhoz, vakolásokhoz, javításokhoz rendszeresen hordanak innen homokot a helybeliek.

Bár a téгла megjelenése és terjedése új fejezetet jelentett az építőanyagok történetében, a XX. század további, korábban soha nem tapasztalt és nem is várt ütemű újítást és átalakulást hozott az építőanyagok fejlődésében, a választék bővülésében. A 60-as évek közepén indult el az a folyamat, melynek során a helyben is fellelhető

²⁶ M. SIPOS E. 1963. 241.

és előállítható építőanyagok helyét átvették a szakosodott építőipar termékei. Ezt a pusztai technológiai változásokon túl jóval gyökeresebb, a jelen- és az utókor életét, építési szokásait, lehetőségeit alapjaiban befolyásoló váltásként kell értékelnünk, hiszen – szinte a tetőfa kivételével teljes egészében – kezdtek kikopni a falu építkezési gyakorlatából azok az agyagok, amelyek az ember közvetlen környezetéből származtak, így természetük mellett a kötődés végett is erős kapcsolatot jelentettek ember és lakhelye között. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy az anyaghasználat – akár csak a településkép – nem a helyi igények és lehetőségek, valamint hagyományok szerint alakult, mint korábban, hanem egy ideológiai váltás nyomán kívülről, pontosabban felülről szabályozott és irányított módon, ritmusban és rendszerben telepedett rá az addigi szokásrendre. Megfigyelhetjük az építészeti hagyományok alakulásának korábbi folyamatában, hogy egy bizonyos új eljárás, építőanyag vagy építési mód elterjedését mindig megelőzte egy általános gazdálkodás-, majd egész életmódbeli váltás, újítás. Az így felállt rendszer tökéletes harmóniát mutatott, szemben a falutól és embertől is idegen újításokkal.

Míg a nagy téglagyárak által előállított különböző méretű és formájú téglák akár a korábban a helyi téglalegetőkben előállított építőanyag fejlettebb, jobb minőségű változataként is tekinthetők, addig a 70-es évek végének hozadéka, a *szilikáltégla* egyik vidék, így községünk sajátjai közé sem illik. Már a nagyüzemi előállítású, különböző adalékanyagokkal készült, „anyagtakarékosagra” törekvő agyagtégla sem mutatta pontosan azokat a kedvező, leginkább a ház klímájára ható jó tulajdonságokat, mint a helyi változatok, de a szilikát kimondottan az ellenkező „élettani” hatásokat mutatja. Laza szerkezete, szinte szellős állaga miatt hő- és nedvességszigetelő képessége nagyon gyenge.²⁷ A szilikátfalú házak tipikus példái a „téli hideg, nyári meleg” jelzővel illetett épületeknek. Kimondottan nagy mérete miatt viszonylag gyorsan felépíthető belőle a fal, de ahhoz, hogy egy élhetőbb klímájú lakást lehessen kialakítani a falakon belül, még kiegészítő szigetelésekre is szükség van. Vízáró képességbeli gyengeségeit a gyári téglának is felróják a helyi kőművesek, azzal magyarázva azt, hogy míg az egyenként kivetett téglák a rájuk belepréselve tömörebbé, felületük pedig sűrűbbé, zártabbá vált, addig a szalagon gyártott, hosszú csíkokból felszelt téglák – két legnagyobb – vágási felülete nem lesz kellőképpen tömör, így ott könnyebben felveszik a vizet. Ez a tulajdonság a szilikáltégla egész felületére fokozottan igaz.

²⁷ Az egyik legáltalánosabb mutatója a szilikátházak gyors vízszedésének a fürdőszobák külső falfelületének vakolatfoltja, amit a téglá- vagy esetleg vályogfalaknál az azon keresztül befelé haladó vízvezeték esetleges szivárgása idéz csak elő, a szilikát esetében viszont már a fürdőszobákban mindennapos vízgőz távozása is kiválthat.

Napjainkra úgy tűnik, hogy a falazóanyagok közötti versenyt a téglá nyerte. Az elmúlt tíz év helyi építkezéseit figyelembe véve csupán három lakóház épült szilikátból, mi több, a TŰZÉP-telepen néhány éve már egyáltalán nem forgalmazzák ezt az építőanyagot. Tégliből ellenben annál nagyobb a választék. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vályogot sem, sőt ha néhány év múlva ismét készítenénk egy statisztikát, a téglá arányával vetekedne, ha éppen nem előzné meg azt a vályogépítkezés hányada. A fentebb említett kedvező tulajdonságokra, illetve olcsóságára hivatkozva, és nem utolsósorban egy olyan újonnan felkapott divatot követve, amely úgynevezett öko- vagy bioépítkezés néven terjedt el, egyre többen építik házaikat újonnan kivetett vályogból. Ezt a környéken két faluban, *Konyáron* és *Hosszúpályiban* kezdték el az utóbbi időben nagyobb számban előállítani, de az igények növekedése folytán már Pocsajban is úgy tartják, hogy „kezdek a cigányok kigyomláni a régi gödrök fenekét”.²⁸

Az alapozási módokat röviden összefoglalva azt mondhatjuk el, hogy hosszú évszázadokig kizárólagos formája a döngöltföld-alapozás volt. A lakóház helyét jól megtisztították, kiegyengették, sok helyen jól ledöngölték. Fejlettebb eljárás volt ennél az, ha a fal szélességében árkot ástak, majd a kitermelt földet fordított sorrendben visszalapátolták, s jól ledöngölték. Több helyütt a kiásott földet törekkkel keverték, meglocsolták és sorról sorra haladva visszarakták, majd erősen ledöngölték. Ez a technológia széles körben elterjedt volt, jellemző, hogy a századforduló táján a sár- és vályogfalazatú házak 92%-a még ilyen alapozásra épült.²⁹ Először a döngölt földet cserép- és téglatörmelékkel váltották fel, majd az alap egész mélységébe téglá került. Eleinte egyszerű sár volt a kötőanyag, majd e század első évtizedeitől megjelentek a korszerűbb, cementbeton kötőanyagok. Az 1920-as évek tekinthetők az igazi mérőföldkőnek, hiszen ekkortól már minden esetben építési engedély kellett a lakóházak építéséhez, mely a szilárd alapozást előírta. A föld-alapozás aránya fokozatosan csökkent, s 1970-ben részesedése Pocsajban már csak 28,5% volt.³⁰

A tégláépületek esetében mindig készítették szilárd alapot, rendszerint úgy, hogy a fal rakását 30–50 cm mély árokban kezdték el, többnyire a már említett módon, a téglasorok homokba ágyazásával. Ennek előnyét abban látták, hogy a homokrétegek közé rakott téglá az egykor vízjárta területek lakóházainál a gyakran magasán lévő talajvíz mozgását rugalmasabban követi, így a ház fala nem szakad meg egy ziverebb – esetleg belziverebb – tavaszt követően sem. A betonalap megjelenése, illetve lassú

²⁸ *Fodor Bálint* (Pocsaj, Rétalj u. 25.) közlése.

²⁹ Dám L. 1992. 35.

³⁰ A Magyar Népköztársaság 1970. évi népszámlálása: Hajdú-Bihar Megye településeinek demográfiai adatai, 462–463.

terjedésének kezdete az 1940-es évekre tehető a falusi építészetben.³¹ Ezt a terjedést az új típusú, nagyméretű gyári téglák, illetve a szilikátégla térhódítása gyorsította fel. Ezek betonalapja többnyire úgy készül, hogy a 30-50 cm mély árok kiöntésén túl a kb. ugyanilyen magasságban a felszín fölött, zsaluk közé öntve is folytatódik. Ez az eljárás napjainkra olyannyira kizárólagossá vált, hogy a reneszánszát élő vályogépítkezéseknél is ilyen fundamentum készül a falazat alá.

Padlózat

A döngölt, tapasztott földpadló igen nagy múltra tekint vissza, és a XX. század 60-as éveitig domináns maradt a falusi építészetben. Készítéskor a ház földjét sárga agyaggal töltötték fel, amit aztán jól ledöngöltek, majd trágyás, pelyvás sárral letapasztottak. Az élő emlékezet arról is beszámol, hogy bizonyos tapasztók marhavért keverték a tapasztóanyagba, hogy a padló ruganyosabb legyen. A csak több hét múlva tökéletes száradás után erősen hígított agyagos lével lemázolták, ami száradása után nagy simaságú felületet eredményezett. Szokásban volt az is, hogy amikor még nem volt egészen száraz, de már rá akartak menni, finom szemű sárga homokot szórtak rá. Ettől mutatósabb is lett a padló, ezért amikor söprögetésre került sor, igyekeztek csak a szemetet felseperni, a homokot pedig otthagyni. Naponta, söprögetés után 8-as mintával locsolták fel, ami szintén szép rajzolatot biztosított a ház földjének. A mázolásnak helyben olyan módja is ismeretes, hogy a tapasztólevelet kefével hordták fel, ez az úgynevezett *lincselés*. Ennek eredménye egy sűrűn csikozott felület lett, amibe aztán a rászórt homokot belejárták, így azt erősebb sepregetés során is megtudták őrizni. A tapasztást a 10-es évektől kezdve egyre inkább specializálódtak *tapasztó cigányok* végezték, de ennek ellenére szinte mindenki el tudta készíteni, a különféle melléképületeknél, ólaknál mindenki maga végezte. Ma is dolgozik még Pocsajban néhány tapasztó cigány, akik jobbára már olyan idős emberek régi házaiban, melléképületeiben kapnak munkákat, akik nem bírják maguk elvégezni azt, de a földpadlót sem szándékoznak másra cserélni.

A *deszkapadló* a XIX. század második felétől kezdett elterjedni, főleg a módosabb paraszti rétegek használatában. Főként az első szobát, a tisztaszobát burkolták le, majd a XX. században a többi szobát is. A padlót ácsok vagy asztalosok készítették. A ledöngölt földre fektették a tölgy-, később akácából készült *párnafákat*, majd az egész padlószintet finom, száraz homokkal töltötték fel, majd léccel elsímították. A fűrészelt fenyődeszkákat, *pellókat* aztán a párnafára szögezték. A deszkapadló helyi

³¹ Dám L. 1992. 35–36.

elterjedésében igen érdekes és feltűnő különbség, hogy a román nagygazdáknál jóval korábban és nagyobb számban jelent meg a deszkapadló, mint a magyar házakban, holott egyéb építészeti jelenségeket, külsőségeket jóval tovább megőriztek. E padló egyik legnagyobb előnyeként tartják számon – „tisztább” felülete mellett –, hogy a pallók alatti homok télen felveszi, majd sokáig tartja és adja vissza a kemence vagy kályha melegét.

Pocsaj népi építőgyakorlatában ismert volt a téglapadló is. Rendszerint közönséges, egymás mellé, homokba rakott téglákból készült, nagy ritkán különleges sokszögletű kiképzést is nyerhetett. Konyhák, kamrák, tornácok burkolására használták, mivel ezek voltak a leginkább igénybevett helyiségek, így elsődleges szempont volt a tisztántartás könnyebbsége. Sok szegényebb család is, akiknek egyébként nem volt módjuk téglát vásárolni, a konyha leburkolását igyekeztek elérni. A téгла lerakása után az új padlót néhányszor alaposan felmosták, mindaddig, míg a felmosórongyot megfogta a vörös téglapor. A rendszeres mosás következtében a téglafelület szinte tükörsimává vált.

A 40-es években kezdett terjedni az öntött cementbeton burkolat, mely szintén a konyhában, a kamrában és a tornácra bukkant fel először. A kavics-, sóderalapú beton tetejét finomabb – nemritkán színes, többnyire bordó – anyaggal húzták el. A vörösre, bordóra festett betonnal nem titkoltan a téglával való hasonlatosságot kívánták előidézni, mert a téгла a sokáig nemesebb burkolatnak számított. Ezekkel egy időben jelentek meg a Mózer-telepen különféle ipari előállítású szilárd burkolóanyagok. A szintén cement alapú, préselt, szemcsés mintájú lapoknak az 50-es, 60-as évektől egyre több változata jelent meg, melyek a lakházak szinte mindegyikében megjelentek valamely helyiségben. Ezek lerakását kizárólag kőművesek végezték.

A 70-es évek végére, 80-as évek elejére tehetjük a *linóleum* megjelenését a padlóburkolásban. Megjelenését követően viszonylag gyorsan elterjedt, hiszen igen hamar az egyik legolcsóbb megoldássá vált, emellett többnyire egy – méretre vágott – darabban, egyszerűen le lehetett rakni. Napjainkban is kapható, és mintavilága egyre látványosabb. Vannak köztük egyéb, nemesebb burkolatimitációk (téгла, különféle járólapok, parketta, hajópadló stb.), illetve a legegyszerűbbektől a legabsztraktabbakig mindenféle színű és mintájú. Ez talán az egyik legvisszásabb megoldások egyike, ugyanis az előbbi, praktikusnak tűnő tulajdonságai mellett sok gondot okoz, ugyanis semmiféle szellőzést nem biztosít. Kezdetben főként a még leburkolatlan földpadlók lefedését igyekeztek vele pótolni, ami legtöbbször annyiból állt, hogy leterítették a helyiség földjére. Alatta aztán hamarosan benedvesedett a föld, és megjelent a penész. A földpadlókon túl például ezzel próbálták eltakarni, megújítani a már elhasználódott burkolatokat, vagy akár „melegebbé” tenni a rideg kövezetet.

A küllem- és használatbeli változásokon túl a régi földfalú házak új szilárd padlóburkolatai a falazat statikai állapotára, élettartamára is kedvezőtlen hatással vannak. Bármennyire döngölték le ugyanis mind a fal alapját, mind pedig a padlószintet, egy bizonyos – egészséges – talajvízpárolgás folyamatosan jelen van ezen épületekben. Ez a nedvesség azonban a földpadlón keresztül a kellő mértékben el tudott párologni, és a megfelelő nyári szellőztetés, illetve a téli fűtés szabályoz hatására egy egészséges belső páratartalmat is eredményezett. Miután a padlót teljes egészében lezárták, a fölfelé törekvő vízmennyiség nem tud ott elpárologni, így a ház által felvett mennyiség teljes egészében a falakba szívódik fel, ami így gyorsabban, az optimálisnál nagyobb mértékben nedvesedik, egy idő után pedig porladásnak, süllyedésnek indulhat. Emellett a lakásbelső klímaharmóniája is felborul, következménye a dohosodás, penészedés. Ez a jelenség a téglafalak vagy téglalapú falak salétromosodásában is megfigyelhető. Az új szilárd alapú, szigetelt házaknál ez már kizárható, így azt mondhatjuk, hogy a hagyományos és az új módszerek külön-külön járható útnak bizonyulnak, az átmeneti, a kettő elemeit ötvöző megoldások azonban sem az épületnek, sem pedig a benne élőknek nem biztosítják a megfelelő életkörülményeket.

Födém

A födém elterjedése a füst lakóhelyiségekből való elvezetésével függött össze. Eleinte nem az egész lakóházat, csak a szobát padlásolták le, a pitvar, kamra továbbra is mennyezet nélkül maradt. A födém nélküli lakóházak – ahogy arról korábban szó esett – egészen a XX. század első feléig fennmaradtak,³² akárcsak a gazdasági építmények közül elsősorban az ideiglenes lakóhelyül szolgáló *tüzelősolak*, *szőlőbeli pajták*. Az Alföldön a jómódú parasztok által épített, felmenő falazatú, kívülfűtős kemencéjű lakóházak szobáiban feltehetően már a XVI. században megjelent a födém, s a XVIII. századra széles körben el is terjedt. A pitvar lepadolására csak a szabadkémény elterjedése után kerül sor, szintén a XVIII. század folyamán. A mennyezet elterjedésével végül is megvalósult a két légterű lakóház, elvált egymástól a lakó- és tetőtér. Ezáltal könnyebbé vált a lakótér fűtése, a padlástér kialakításával pedig lehetővé vált a tetőtér hasznosítása tárolás céljára. A mennyezet szerkezetileg két részből áll: az alapját képező és terheit viselő gerendaszerkezetből és a tulajdonképpeni födémből.

Pocsajban, akár az egész Alföldön, sőt szinte az egész magyar nyelvterületen a XIX. század közepéig kizárólagosnak tekinthető a mestergerendával és keresztgerendákkal kialakított sík födém szerkezet, mely a falakra támaszkodva viselte a tulajdonképpeni födém- és tetőszerkezet terhét, noha az utóbbival nem alkotott szoros szerkezeti

³² FEKETE B. 1934. 101–102.

egységet. Ebben a rendszerben a mennyezet legfontosabb eleme a *mestergerenda*, mely a ház legsúlyosabb, legvastagabb gerendája volt, általában tölgyfából bárdolták, később a magashegységekből leúsztatott fenyőből is fűrészelték. (Ebben volt döntő szerepe a Mózer-fatelepnek.)

A födém gerendaszerkezetének készítésekor a mestergerendára mindenkor merőlegesen 80–120 centiméterenként vékonyabb, de ugyancsak bárdolt, később fűrészelt gerendákat fektettek, melynek vége a fal tetején körbefutó *koszorúgerendán*, *sárgerendán*, közepe pedig a mestergerendán nyugodott. Ennek a gerendának a neve *keresztgerenda*, községünkben pedig *folyógerenda*, még gyakrabban pedig *folyófa*. A mestergerendára merőlegesen felfektetett folyófák szerkezetére épült a tulajdonképpeni födém, melyet különböző építőanyagok és építőtechnikák felhasználásával készítettek el. A legegyszerűbb változat volt a *nád-*, *a vessző-*, és a *dorongfödém*. E változatoknál a keresztgerendákra vastagon nádat, vesszőt, vesszőfonatot vagy vékonyabb dorongokat fektettek, és ezt alul-felül vastagon betapasztották pelyvás sárral. Ez fában szegény, nádban, fűzben viszont gazdag vidékünkön általánosnak tekinthető.

A *deszkafödém* a vízzel hajtott fűrészmalomok működésével s a deszka vízi szállításával együtt már a XVIII. század vége táján elkezdte hódítását, és a XIX. század második felére, végére vált dominánssá. E szerkezetnél gyalult, fűrészelt deszkákat fektettek szorosan egymás mellé, szögelés nélkül, s ezt tapasztották be sárral. A deszkák közötti hézagok idővel szélesedtek, s a sár gyakran kihullott közülük. Ezért újfajta megoldásként terjedt el az *ugratott deszkafödém*, amelynél minden második deszkát úgy fektettek rá a melléte lévő két deszkára, hogy ezzel azokat 2–3 cm szélességben fedjék. Az Árpád, Táncsics és Ady utcai román nagygazdaházak nagy többségének ez a fajta mennyezetkiképzése még ma is megvan. A kor ízlésvilágának megfelelően leggyakrabban fehér színűek, de ma már nem meszeltek, hanem különféle, lehetőleg magas fényű fedőfestékrétegek borítják.

A mennyezet jelentős változását a XIX. század utolsó harmadában, illetve a századforduló táján lehetett tapasztalni. Az építészet megújulásával, az egyre erősödő polgárosodással párhuzamosan mind nagyobb igény mutatkozott a gerendázat nélküli *síkmennyezet* iránt. Az igény kiszélesedéséhez hozzájárult az is, hogy megfelelő faanyagot mind nehezebben és drágábban lehetett beszerezni, továbbá az is, hogy ez idő tájt már teherbíró vályog-, tégl-, majd szilikátfalak épültek, nem volt szükség a statikai feladatokat ellátó mestergerendára sem. A síma mennyezet megteremtéséhez elterjedt a *borított deszkafödém*, amelynél a deszkára, illetve a gerendázatra vakolatot tartó *nádszövetet* szegeztek, s ezt már lehetett vakolni, tapasztani, majd a sík

mennyezetet meszolni, festeni. A *stukatóros mennyezet* lényegében a századforduló táján jelent meg, s városi hatásra terjedt el.³³

Tetőszerkezet

A magyar parasztházak építészetében alapjában véve kétféle tetőszerkezetet alkalmaztak: a *szelemenés tetőszerkezetet* és a *szarufás tetőszerkezetet*. A szelemenés tetőszerkezetnél a tető súlyát nem az építmény falai, hanem attól egy gyakorlatilag független függőszerkezet hordozta, míg a szarufásnál a tetőt kizárólag a fal támasztotta alá.

Az *ágasfás-szelemenés* szerkezet domináns volt az Alföldön és a peremterületein a XVIII. század derekáig. Elsősorban gyengébb teherbírású falazatok esetében (sár-, sövény-, nádfal) alkalmazták. Más vélemény szerint alkalmazásuk a földém nélküli lakóházak építésével függött össze.³⁴ A szelemenés szerkezet általánosan a századforduló táján kezdett visszaszorulni, itt azonban jóval korábban, a nád- és sövényfalú házak korai eltűnése folytán. (Vagy egykori jelenlétének sajátos folyamánya, vagy inkább csupán az építői lelemény eredménye egy az Árpád és a Piac utcákat összekötő kis utcácskában talált többfunkciós melléképület, mely téglából, téglá tűzfalal épült, a tetőszerkezete viszont nem szarufás, hanem a tűzfalak csúcsai közé fektetett, azokat összekötő vascső mintegy szelemenként tartja a rácsavarozott szarufákat, melyek a két hosszanti falon nyugvó 1-1 falgerendára támaszkodnak.)

A napjainkban is egyik legmeghatározóbb tetőszerkezet a szarufás tetőszerkezet. Ez a szelemenésnél magasabb építészeti tudást és több fát igénylő megoldás. Lényege, hogy a fordított V-alakban összekapcsolt *szarufák* a tető terhét, tehát az oldalirányú nyomást a falakra vezették át. A szilárdan összeácsolt *szarufapárok* a földémszerkezet gerendáihoz vagy a *keresztgerendákra* fektetett *közvetítő gerendához* rögzültek. A szarufák szétcsúszását a felső harmadukban hozzájuk csapolt vízszintes rövid gerenda, a *kakasülő* (építészeti szaknyelven: *torokgerenda*) akadályozta meg, a szarufák oldalirányú eldőlését pedig maga a lécezés.

A *csüngős szarufás* szerkezet, melynél a szarufa alsó vége túlnyúlt a falon úgy állt össze, hogy a szarufa a folyógerendára, a fal tetején végigfutó falgerendára vagy a kötő-, illetve a földémgerendák végére támaszkodott. A szarufákat becsapolással, fészkeléssel rögzítették, és keményfaszögekkel erősítették meg. Ez a technikai megoldás volt a régebbi, s adataink szerint a XIX. század közepéig általános is volt. A másik, újabb változat volt a támasztott szarufás szerkezet, melynél a szarufa alsó

³³ CSERI M. 1997. 124.

³⁴ BARABÁS J.–GILYÉN N. 1987. 72.

végeit általában a keresztgerendába csapolták bele, faszöggel megerősítve. Ezzel a megoldással könnyebben tudnak egy vízvető szakaszt „törni” a tető síkjába.

A fedélszékes tető a XIX. században jelent meg elsősorban rangosabb épületeken. Bonyolultabb szerkezete magas színvonalú ácsstudást igényelt, s anyagigényessége is számottevő volt. A XIX. század 80-as éveitől kezdve, tűzbiztonsági megfontolásból vármegyei rendelkezések segítették elő terjedését. A székes tető lehetővé tette a tető magasítását, mely emelte a ház megjelenését, rangját, tehát az új ízlés kialakulását és terjedését is elősegítette. Utcafrontos gazdaházaink mindegyike ilyen tetőszerkezettel épült.

Említenünk kell még két egyszerű tetőszerkezetet. Az egyik az ún. *bogárhátú tető*, mely névről már többször esett szó. Itt a falakon átvett karókra, rudakra, növényi anyagokból, szalmából, venyigéből, gallyakból tetőt raktak, s azt földdel domború formájúra képezték ki. Kisebb ólakat, ideiglenes határbeli építményeket, kunyhókat fedtek vele.

Szintén az egyszerűbb tetőszerkezetek körébe tartozik az ún. félhajas tető, műszaki nevén a *félnyeregtető*, mely lényegében egyetlen tetősíkkal kialakított lejtős tető. Elsősorban ideiglenes építmények tetőszerkezete volt, gyakran felmenő fal nélkül csak oszlopokkal ferdén vagy függőlegesen, sok esetben a lakóházak végfalához támaszkodva jelent meg a falu építészetében. Több példáját látjuk továbbá a lakóház végfalához épített, szilárdfalú, de féltetős kamráknak, egyéb tároló helyiségeknek. Ezen kívül előfordult szellőházak udvarán megjelent górékon (ma is áll még ilyen az Árpád u. 103. sz. alatt), illetve árnyékszékeken, füstölőkön, tehát igen apró alapterületű építményeken. Napjainkban, kb. a XX. század utolsó harmada óta egyre több udvaron jelenik meg, többnyire új gazdasági épületeken, illetve garázsokon. Ennek elsődleges magyarázata szinte mindenhol az anyagtakarékosság.

A *nyeregtető* vagy *oromfalas nyeregtető* a századforduló táján már a legelterjedtebb és legjellegzetesebb tetőforma volt. Mindkét tetőszerkezeti típusnál alkalmazták. A nyeregtető két ferde, lejtős, felül élben vagy gerincben összekapcsolódó tetősíkból áll, és a két végén függőleges háromszögű oromfalakkal záródik. Pocsajban a gabonakonjunktúra következtében megszorodott nagygazdaházakkal jelent meg nagyjából ugyanekkor. Az oromfal vagy ahogyan újabban nevezik, *tűzfal* először vályogból, később kizárólagosan téglából épült. Általánosan elmondható, hogy e házakon a tető síkja nem nyúlik túl a tűzfal vonalán, az a tetőmagasság fölé emelkedik. Szélét téglából lépcsősen, ahogyan itt mondják, „*macskalépcsőben*” rakták fel. A XX. században kezdett elterjedni vidékünkön a barokkosan lekerékített téglatoromzat.

A 30-as években több korábban egyszerű háromszög tűzfalat átalakítottak erre a lekerekített formára. A több töréssel hajló fal felső felületét horganyzott lemezborítással vagy cementes malterrel védték az időjárás kártékony hatásaival szemben.³⁵ A barokkos oromzat a környék falvaihoz (*Szentpéterszeg, Bedő, Kismarja, Hajdúbagos stb.*) képest Pocsajban csak kis számban található meg. Gyönyörű példája állt azonban a *Nagy utca* közepén. Egymással szemközt állott az egykori hússzék és a hentes lakóháza, mindkettő barokkos oromzatképzéssel, vízvetős húzott párkánnyal, és teljes homlokzatfelületükön a klasszicizáló barokk épületeket követő vakolatdíszítéssel, pilaszter- és párkányzatimitációkkal. A lakóházat azóta lebontották, az egykori üzlet homlokzatát síkvakolatúra váltották, a barokkos oromfalat pedig leverték. Helyére egyszerű háromszög-oromzat került, melyen már túlnyúlik a tető síkja. A cserepezést szélfogó deszkával zárták le, az oromfalat pedig deszkalambériával borították. Bár ez csak egy eset a sok közül, mégis fontos ilyen részletességgel leírunk, hiszen egyre több ilyen torzítás tapasztalható a XIX. század óta jellegzetesnek mondható épületeinken, részben egykori népi demokráciánk ízlésformáló, mindent leegyszerűsítő, uniformizáló ideológiájának következtében, részben pedig – talán még az eddigieknél is intenzívebb módon – napjaink újító, egyre gyorsabban újítani szándékozó, divatkövető, idegen, illetve egyszerűbb elemeket meghonosító törekvései következtében.

A téglafal felületét általában nem díszítették. Általános volt a malteros vagy kőporos vakolat, valamint a szellőzőlyukak körül kiképzett változatos vakolatdíszítés. Emellett elvétele az egykori *Oláh (ma Árpád) utca* néhány görög katolikus román nagygazdájának házoromzatán láthatunk malterből kiképzett keresztet.

A *kontyolt* vagy *kontyos tető* négy ferde tetősíkkal lezárt tetőforma, mely a XIX. század végéig itt és az Alföld teljes peremvidékén is domináns forma volt, és ma is igen gyakori. Alkalmazása a keleti országrész más vidékein valószínűleg összefüggött a taposott szalmatető alkalmazásával, de a náddal héjazott tetők esetében is igen elterjedt volt, ahogyan arról *Zoltai Lajos* 1918-ban készült pocsaji utcaképet ábrázoló rajza is hűen tanúskodik. A Bihari-síkság egészén és a szomszédos területeken ennek a formának *csapott elejű/vigű* tető volt az elnevezése. Néhány szép, arányos példája még ma is megtalálható. Itt is, mint az Alföld nagy részén *kanfaros* tető a neve. Ennek csonkakonty alatti, szintén csonka háromszög oromzatát leginkább valamilyen paticstechnikával készítették. Pocsajban ez őrizte meg legtovább a nádpatic falféleséget, később készült sövénytechnikával, vagy éppen kóróvázsal. Községünkben a régi típusú nádfedeles lakóházak tetőzete esetében a két kontyos változat ötvözete maradt meg a legtovább, ami szintén nem idegen a környező falvak gyakorlatától. A fehérre meszelt kis felület

³⁵ VARGA Gy. 1979. 211.

csupán két kerek szellőzőlyukkal tették valamivel mozgalmassabbá. Bár az 1930-as évekig helyben is több nádazó mester működött, mégis egyöntetű az a vélemény, hogy az elől csonka-, hátul egészen kontyos tető legszebb példányaikat *bagaméri* mesterek készítették. Dolgoztak még konyáriak és hosszúpályiak is itt.

Bármilyen sátortetős formáról is beszéljünk, az oromzatokat tekintve úgy tűnik, hogy Pocsaj szinte teljesen kívül esik a deszkaoromzatok zónáján. A szomszédos Sárreéten oly gyakori megoldás a Bihari-síksággal közös peremterületeken még él, de itt szinte egyáltalán nem találunk rá példát. Ami van, az is utólagos deszkázás, vagy éppen málló vakolatú téglafalon burkolat, így valójában nem is deszkaoromzat.

Lényegében a XX. század második felének „vívmánya” a falusi építkezés gyakorlatában a sátortető megjelenése, mely négyoldalú, gúla alakú tető, négyzet vagy sokszög alaprajzú épületen, ahol a tető élei egy csúcson futnak össze. A hagyományos magyar paraszti építészetben a XIX–XX. század fordulójáig egyáltalán nem volt helye. Először nagyobb alapterületű uradalmi épületeken, majd a tsz-ek állattartó épületein jelent meg, ilyen az egykori Zichy-major területén 1963-ban, már a tsz által épített ól. A lakóházakon az úgynevezett kockaházakkal terjedt el és vált nagyarányúvá az 1970-es évektől a 90-es évek legelejéig. Aztán újra a sátortető vált általánossá az új lakóházak építésénél, de egy néhány éve elindult új divat, az amerikai kertvárosok házainak mintájára Európában, és érdekes módon főként Kelet-Európában elterjedt egyszintes, a kockaházaknál valamivel nagyobb alapterületű lakóházaknál hegyesebb esésszögű, laposabb, itt-ott tetőtéri ablakokkal tagolt sátortető alkalmazása figyelhető meg. Pocsajban csak az elmúlt két évben, a Táncsics utca foghíjtelkein egymás közvetlen szomszédságában három ilyen, az eredeti utca- és faluképtől abszolút idegen lakóházat is felépítettek. Ez sajnos arra enged következtetni, hogy az építésügyi hatóságok engedélyezési eljárása a múlt rendszerben általános gyakorlatot egyáltalán nem számolta fel, és nem fektet elegendő hangsúlyt a településképre és a tradicionálisnak mondható jelleg maradványainak megőrzésére, illetve az azokhoz való igazodásra. (11., 12., 13., 15. kép)

Héjazat

Tetőfedésre hosszú évszázadokig szinte kizárólag növényi eredetű anyagokat alkalmaztak. Ezek közül a *nád* tekinthető a legrégebbi tetőfedő anyagnak, noha elterjedését a növényföldrajzi viszonyok mindig erősen befolyásolták. A *szalmatető* különböző változatai a gabonatermelés fellendülésével terjedtek el, valószínűleg a XII–XIII. században. A legfiatalabb tetőfedési eljárásnak a növényi eredetű anyagok felhasználási körében a *zsindelyfedés* tekinthető, melynek alkalmazására a XV.

századtól vannak konkrét adataink. A cserép- és palatetők XIX. századi nagyobb arányú elterjedését a gyűlékony héjazatok fokozatos visszaszorulása, drágulása, valamint az építőanyag-ipar és -kereskedelem fejlődése magyarázza.³⁶

A *nádtető* készítésének technikája az egész magyar nyelvterületen nagyjából azonos volt. A készítők általában paraszt specialisták, a nádazók voltak, akik meghatározott körzetben dolgoztak. A nádazást a tető alsó részén, az eresznél kezdték. Kisebb nádkévéket fektettek egymás mellé, tövénél lefelé, majd – régebben fűzfagúzzsal, később dróttal – szorosan egymás mellé és a tetőlécekhez kötötték őket. Erre az alsó sorra jött az első verés. A nádcsomókat ugyancsak tövével lefelé egymás mellé fektették úgy, hogy az alsó sor kötését fedje, majd lazán lekötötték. Utána speciális fogazott eszközzel, a nádverővel felfelé ütögetve a nádszálakat simára felverték.³⁷ Végül szorosan lekötötték. Ugyanígy készült el a többi sor is. Általában 3-4 sort vertek fel, de a negyedik sor már túlnyúlt a gerincen, melyet az ellenkező oldalon kötöttek le. A lekötést, a gerinc beszegését ketten végezték, és egy speciális eszközt, a fából vagy inkább fémből készült, jó félméteres fűzőtűt, nádvarró tűt használták hozzá. A tetőléceken a nádat lépcsőzetesen hagyták. A keresztben lekötött gerincet sok helyütt vályúszerűen összeerősített deszkákkal fedték, és ezt a gerincre párosan ültetett karókkal, kalodával rögzítették. Szintén a gerinc védelmét szolgálta két szál, nyeregretőszerűen összeszegezett deszka vagy egy-egy sor cserép. A felvert nádtető 30–40 cm vastag volt, a vizet nem eresztette át, s kiválóan hőszigetelt. Javításokkal, ún. *duggatásokkal* több generációt is kiszolgált. A felverésnél használt nádverőknek különféle formai változatai terjedtek el, melyek táji sajátosságokat mutatnak, jóllehet funkciójuk azonos volt.

A népi építészet másik, széles körben elterjedt tetőfedő anyaga volt a szalma, mely a gabonatermesztés következtében mindenütt rendelkezésre állt. A szalmával való fedésnek a magyar nyelvterületen három alapváltozatát kell elkülöníteni, melyek az alkalmazott anyag és technika tekintetében is különböztek egymástól. A gabona szalmáját ugyanis felhasználhatták összetörve (kinyomtatva, illetve géppel csépelve) vagy töretlenül (kézi cséplés útján). Az összetört szalmával való tetőfedés legegyszerűbb módja az az országszerte gyakran használt eljárás, hogy az épületet szalmaboglyával fedik. A *bogárhátú tetőnek* nevezett fedésmódot szinte kizárólag melléképületeken, kisebb olak, kasok, vermek, színek esetében alkalmazták.³⁸ Községünkben csupán ez az egy módja volt használatos a szalmafedésnek, így a többi típusra nem térek ki.

³⁶ DÁML. 1992. 52–53.

³⁷ KURUCZA. 1982. 225.

³⁸ DÁML. 1992. 48.

A zsendelyfedés XIX. század közepéig országosan ismert volt, noha igazi elterjedési területe Erdélyre és az északi hegyvidék területeire tehető, más vidékeken jobbra nemesi házak, középületek, templomok és harangtornyok, polgárházak esetében fordult elő. Mivel a hegyvidékeken iparszerűen üzték a zsendelyhasítást és a zsendelyszeg-készítést, így a sajátos területi munkamegosztás következtében ezekből a specialista falvakból nagy távolságokra is eljutott. Szekérrel, tutajjal ért le az áru a fában szegény alföldi területekre, s árulták vásárokon vagy házalva. A XIX. század második felétől könnyebben megszerezhetővé vált, mert a Tisza és a Duna nagyobb kikötőiben épült *gatterek*, *fűrészmalomok* már helyben, nagy mennyiségben és olcsóbban állították elő. Ezért nem lehetett csodálkozni, hogy a századforduló épületstatistikáiban olyan, fában szegény vidékeken is nagy részarányal szerepel a zsendelytető, mint például a Tiszántúl egyes települései. A többnyire lucfenyőből hasított és megmunkált, 40–80 cm hosszú, vékony zsendely egyik hosszanti oldala vastagabb és hornyolt volt, amelybe a tetőn a másik zsendely vékonyabb széle illeszkedett. A méretéhez igazított tetőlécekre faszögekkel, később kovácsolt vasszögekkel rögzítették, alulról fölfelé úgy, hogy a felső sorok egy kicsit mindig takarják az alattuk lévő sor felső részét. Így a hornyolás és ez a takarás tökéletes vízzáró réteget hozott létre. Pocsajban a legjelentősebb zsendelyezett épület az 1786–1801 között állt református templom volt, melyhez a zsendelyt az Erdélyből Nagyváradon keresztül érkezett árusoktól rendelték és vásárolták meg. Lakóházaknál nem volt jellemző a zsendelyfedés, annál inkább a galambdúcokon. Noha nem a legmeghatározóbb épülete egy parasztportának, a zsendelyezés szempontjából kiváló indikátor. Az elhasználódott zsendelyt aztán nagyobb galambdúcokon cserépre, a kisebbeken bádogra, vagy fűrészelt deszkára cserélték, így végleg eltűnt a helyi használatból. Újabban ismét feltűnt egyfajta zsendely, de sem formájában, sem származásában, sem pedig betöltött szerepében nem lehet egy lapon említeni a korábbi zsendellyel. A *bitumenes zsendely* tartóssága és dekorativitása tekintetében semmi kétség, de a már jobbra skandináv vagy kanadai importból származó építőanyag amellet, hogy a hazai gyártók ellen profitálnak, ugyancsak idegen anyagot, formát és sok esetben színt honosítottak meg falvaink építkezésében.

A *cseréptető* a népi építészetben csak a XIX. század vége felé terjedt el a dinamikusabban fejlődő tájakon, a kismemeseknél és a jobb módú parasztságnál. Alkalmazását elősegítették a tűzrendészeti szabályok, közigazgatási előírások, melyek egyre határozottabban tiltották a tűzveszélyes anyagok használatát a tetőfedésben. Szerepet játszott az a tény is, hogy a múlt század végi ármentesítések után beszűkültek a nádtermő helyek, a gabonakonjunktúra idején a kézi cséplést fokozatosan felváltotta

a gépi cséplés, így a töretlen szárú, zsúpnak való szalma sem állott már a korábbi mértékben rendelkezésre. Tűzveszélyessége miatt a zsindegy is háttérbe szorult, és Trianon után a zsindegyfaragó központok is a politikai határokon kívül kerültek, s ugyanezen okokból a vízen történő kereskedelem útvonalai is lezárultak, így az itt addig sem kimondottan használatos zsindegy könnyen a feledés homályába merült.

Tűzbiztonsága miatt korábban is szorgalmazták a cserégy alkalmazását, de parasztság nagy hányada jobb hőszigetelő képessége és olcsósága miatt kitarított a nád mellett. A cserégytető télen hideg, befűj alá a hó, nyáron pedig olyan hőség van alatta, hogy a padlás alkalmatlanná válik füstölt hús, szalonna és bizonyos termények tárolására.³⁹ A természeti környezet átalakulásán túl kedvezett a cserégy elterjedésének az is, hogy a XIX. század végén a hazai építőanyag-ipar is áttért a nagyüzemi gyártásra, sorra alakultak a cserégyető gyárak, üzemek, melyek már tartós, nagy tömegű, s ezért a korábbinál jóval olcsóbb cserégyt kínáltak. Míg a XIX. század végén, s XX. század elején elsősorban a sima, lekerekített végű, ún. *hódfarkú* égetett cserégyt használták, addig a XX. század közepétől a *hornyolt cserégy* kezdett elterjedni. Minden cserégygyár sajátos színezésű, formájú és nagyságú cserégyt fejlesztett ki, melyek nagyobb körzetekben jellegzetessé váltak.

A cserégytető elkészítése is a tetőlecezással kezdődött. Ezután az ún. cserégyező, a cserégytető-készítés specialistái, alulról felfelé haladva, a cserégyek felső szélén kiképzett akasztók segítségével rakták fel a tetőt úgy, hogy alsó végükkel mindig egy kicsit takarják az alattuk lévőket. A hódfarkú cserégyt két rétegben kellett rakni, mert hosszanti oldalai mentén hiányzott a vízszigetelést biztosító horony. A deszka- vagy egyéb zárteromzatos épületeken a tetőleceket általában szegélydeszkával fedték, míg a macskalépcsős vagy barokkos, kiemelkedő oromfalak oldalánál záródó tető szélét legáltalánosabban malterrel toldották hozzá. A gerincet külön erre a célra gyártott cserégyvel, az ún. *kupás cserégyvel* zárták le, s a szél és víz elleni védelem miatt leszögelték vagy ledrótozták, sőt még le is cementezték. A cserégytető a századfordulón még nem volt meghatározó a magyar nyelvterület egészén, noha már általánosan ismert volt. A hagyományos, illetve a természetes alapanyagokból készült tetőfedő anyagok felváltása tehát egy hosszabb folyamat eredménye, mely jelenleg is tart.⁴⁰ Ez a fejlődés nem mindig követi a jó ízlés vonalát. Ahogy a házfalak festésénél, úgy az új ipari technológiák révén a különféle tetőfedő anyagok, így a cserégy is változatos színezést kaphat. Sajnos ez vidékünket és Pocsajt sem kerülte ki, így itt is megjelent az első kék színű cserégytető.

39 VARGA Gy. 1979. 200.

40 CSERI M. 1997. 137–138.

A cserépfedés technikájának kapcsán ismét fel kell emlegetnünk a Mózser-telep jelentőségét, ahol a XX. század első harmadától a 40-es évek végéig készítették a formába nyomott *cementcserepet*. Mai napig markánsan jelen van nemcsak a gazdasági, hanem a lakóépületek között is. Elkészítése könnyű volt, nem kellett égetni, a formába öntve magától megkötött. Ilyetén szaporasága és olcsósága miatt igen népszerűnek bizonyult.

Az észak-magyarországi vas- és acélipari központok vidékén már a múlt század utolsó harmadában megjelent a bádoglemez tető, mely az ország többi részén csak nagyon szórványosan fordult elő. Drágasága s viszonylag gyors korrodálódása miatt sehol sem vált általánossá, jobbra ipari munkáskolóniák épületei vagy jobb módú gazdaházak jellegzetessége maradt. Néhány példányát amerikai háznak is nevezték, mert előszeretettel alkalmazták az Amerikát megjáró vendégmunkások. Mivel anyagi helyzetük megengedte e drága tetőfedő anyagot is, mintegy vagyon- és rangjelzőként alkalmazták.

A természetes eredetű tetőfedő anyagok közül a természetes pala természetföldrajzi meghatározottsága miatt ritkán fordult elő. Noha tűzbiztonsága miatt már a múlt század közepétől közigazgatási utasítások ösztönözték használatát, de nehézsége, nagy súlya, drágasága miatt még a kitermelő helységek körzetében sem tudott domináns tetőfedő anyaggá válni. A pala később, az 1960-as évek elejétől már nem a korábbi, kitermelt szabálytalan formában, hanem szabályos négyzetes lapokként terjedt el az építőanyag-piacon, és az újonnan épült típusházak nagy hányadán jelent meg általánosan. Kezdetben a természetes szürke, később bordó és zöld változatai is forgalomba kerültek. A 70-es, 80-as évektől kezdett elterjedni a *hullámpala*, ami lényegében hullámlemezzé préselt, nagy felületű palalemez. Először nagy tetősíkú gazdasági épületeken, istállókon jelent meg, később azonban nem kímélte a lakóházakat sem. Valamennyi változatot szögeléssel rögzítik a lécezéshez. A hullámpala mintájára jelent még azzal nagyjából egy időben több hullámlemez is a tetőfedő anyagok között, először horganyzott lemezből, majd különféle színekkel préselt kemény műanyagból. Ez utóbbiból készülnek a ríktó úgynevezett napfénytetők teraszok, tornácok, esetleg filagóriák fölé.

Tornác

A tornácnak sok formai változata, technikai megoldása alakult ki.⁴¹ Legegyszerűbb és leggyakoribb, községünkben pedig szinte kizárólagos formája az udvari homlokzatot szegélyező *odalornác*. Régi típusú, nádfedeles házaink tornácai a

⁴¹ BARABÁS J.–GILYÉN N. 1987. 135–146.

faoszlopos tornácok voltak. Többször a puszta döngölt talajon álltak, felül pedig becsapolással csatlakoztak a tető súlyát is tartó gerendához. A gerenda feszításvonalán csökkentettek bizonyos kiegészítő elemek. Itt a leggyakoribb az egyszerűbb *nyeregfa*, illetve *könyökfa* alkalmazása. Ez utóbbival készült tornácnak *szarkalábas tornác* a neve szűkebb és tágabb vidékünkön egyaránt. A nyeregfa és a faoszlop derékszögébe kerülhetett fűrészelt díszítés is, de ez a sárréti településeken sokkal jellemzőbb, mint itt. A fatornácok a még ma is álló pocsaji szegény paraszti és zsellérházak őrizték meg. Ezek mindegyike lécs- vagy ritkábban deszkamellvéddel készült.

A XIX. században széles körben alkalmazták a *lopott tornác* néven ismertté vált tornácbeugrót. A Dél-Biharban és a Sárréten gyakori rövid középtornácra jobban illik a lopott tornác elnevezés, mert az oldaltornác két végének befalazásával jött létre.⁴² A tornác ilyen praktikus átalakításával országsszerte találkozhatunk, főként a XX. századi szilárd falú tornácoknál.

A falazott tornácokról általában elmondható, hogy ott, ahol a fatornácoknak nagy hagyományai voltak, közvetlenül azok örökébe léptek. Ez a folyamat hozzávetőleg a XIX. század derekától figyelhető meg. Másutt a tornác késői alkalmazásának folyamatába illeszkedtek. A téglából, kőből emelt tornácok gazdag formaváltozatai nagyrészt a magas építészeti stílusok hatására alakultak.

A két világháború közötti évtizedekben a gazdagabb portákon megkezdődik a tornácok beüvegezése, ami nagyobb mértékben az 1950-es évektől terjed. S ezzel a tornácok fejlődése le is zárul, építésük befejeződik. (14. kép)

Nyílászárók

Az épületfalakon számos különféle nyílás szolgálja a közlekedést, szellőztetést és világítást. Közülük legfontosabbak az ajtók és ablakok. Rajtuk kívül a hagyományos parasztház kisebb nyílásokkal is rendelkezik, amelyek a fűtszabályozást, zárkezelést, kitékintést vagy éppen a macskák ki- és bejárását biztosítják.

Az ajtók száma, szerkezete és minősége szoros összefüggést mutat a betöltött funkcióval, a ház bejárati rendszerével, fűstelvezetésével és színvonalával. Az ajtó három fő alkotóeleme a tok, az ajtószárny és a zár. A XIX. század közepéig leggyakoribb a középkorban is alkalmazott gerendából készült *ácsok*. A konyha- vagy bejárati ajtó előtt országsszerte gyakori volt a fél- vagy egész magas *lécajtó*, különösen az egyszárnyú ajtók előtt. A könnyű ajtórács, *verőce*, *veréce*, *rostély* meleg időben védte a lakást az állatoktól, és jó szellőzést biztosított. Hasonló szerkezetű és nevű alacsony

⁴² GYÖRFFY I. 1909. 32. 34–35; DÁM L. 1975.

ajtócskákkal látták el a mellvédes tornácok udvari bejáratait, később pedig a megjelenő nyári konyhák ajtaját is.

A XIX. század első felében még nagyrészt keményfából készültek az átlagos parasztház többi ajtóit is. A szobaajtók – valamint az utcai tornácajtók – azonban rendszerint igényesebb kivitelűek, gyakran betétekkel és rátétekkel díszítettek. A XVIII. századtól a már sokat emlegetett fahelyzet folytán nyomon követhetjük a puhafa szobaajtók terjedését, de a parasztok széles rétegei számára az asztalos készítette fenyőajtó csak a XIX. század derekától válik elérhetővé, ekkor is főként módosabb körben. Ezek az ajtók már borított tokkal, díszes, többszörösen osztott béléssel készültek. A XIX–XX. század fordulójától kettős bejárati ajtókat kezdenek alkalmazni, a befelé nyíló szárny felső fele rendszerint üvegezett.

A jobbágyházak ablakai nagyjából a XVIII. századig többnyire vakok, azaz üvegezetlenek. Az üveget vessző-, zsúpfonás, fatábla, marhahólyag (lantorna) helyettesítette. Mindezek az egyszerű megoldások a XVIII. század folyamán még általánosak voltak, s csak lassan adták át helyüket az üveges ablaknak.

Egy-két ablakkal a legegyszerűbb házak is rendelkeztek. Ha egy ablak volt, az az utcai fronton helyezkedett el, általában aszimmetrikusan, a belső sarokhoz közel, a második szobaablak az udvarra nézett. A konyhák, pítvarok, gyakorlatilag a XIX. század végéig, csak az ajtón át kaptak fényt és levegőt, a kamrák pedig kis szellőzőnyílásokkal rendelkeztek. Szerkezetük összefügg az alkalmazott faltechnikával, *ács-* vagy *pallótokosak*, a földfalú épületek esetében a tok független a falszerkezettől. Két kis ablakszárnyuk két-két üvegtáblát foglal magába. A falba tapasztott, keret nélküli üveg már csak néhány gazdasági épületen fedezhető fel, ott viszont a XX. század közepéig általános volt (pl.: Árpád u. 103. – nyári konyha).

A XIX. század második feléig az ablakokat külső fatáblák védik. Köztük előfordulnak egyszárnyú, hevederes keményfatáblák is, de a fennmaradt példányok többsége kétszárnyú és betétes szerkezetű fenyőfatábla. A XIX. század közepétől megnő az ablakok száma és mérete, igényesebb asztalos szerkezeteket kezdenek alkalmazni. Az ablaktok borított, az ablakszárnyak 3-3, méretüket tekintve 2/3:1/3 arányban osztott 2-2 üvegtáblából állnak. A XX. század elején az ablakok jelentősége tovább nő. Az egyre gyakoribb melegkonyhákat is ellátják egy-két ablakkal. A ház két nagy ablakkal néz az utcára.

A házak ablakai a XX. században változatos képet mutatnak. A hagyományos formák tovább élnek, de korántsem a legfejlettebb szerkezetek jellemzik az egész országot. Ekkortájt új fordulat következik; a kisipari ablakok átadják helyüket a gyárilag készült, új típusú nyílászáróknak, köztük az 1970-es évekig uralkodó, előnytelen megjelenésű

*hármablak*nak. Napjainkban látunk ugyan olyan példát, hogy az egy hármablakot két keresztosztású hosszú ablakra cserélik „vissza”, de csak elvétve. Napjaink divatja, az osztatlan táblaüveg-betétes ablakok is elérték községünket. Amellett, hogy az új épületekbe ezeket építik be, nem egy régi parasztházon is ilyenre cserélik az előregedett ablakokat. Ezek kis méretű ablaknyílások, így indokoltnak tartják, hogy ily módon „világosítsanak” a házbelsőn.

A lakóház tagolása, alaprajza

A ház alaprajza sokat elárul a házfejlődés időbeli és helyi állapotáról, a lakáshasználatról, a házban folyó életéről, a család összetételéről, gazdasági-társadalmi helyzetéről stb. Alakulását a lakók igényei, anyagi lehetőségei, az építőismeretek szintje mellett a helyi hagyományok és adottságok határozzák meg, különösen azok, amelyek a tüzelőberendezés-füstelvezetés, az építőanyagok, a falszerkezetek és részben a tetőszerkezetek terén mutatkoznak. Közülük is főként a tüzelőszerkezetek, az alaprajz és a falszerkezetek állandó kölcsönhatása dominál. A valóságban ezek az együttható tényezők elválaszthatatlanok.⁴³

Alaprajzi típusok

A XIX. században kialakult, háromhelyiséges parasztház a Kárpát-medence szinte minden táján általános. Helyiségei soros elrendezésűek, azaz egymás után következnek. A kisebb számú szabálytalan, halmazos településektől eltekintve a ház rövid véggel fordul az utca felé, bejáratai a hosszú udvari homlokzatról nyílnak. Az utca felőli helyiség rendszerint *szoba*, a második helyiség *konyha* vagy *pitvar*.

A szoba jelentőségére és részben eredetére utal az a tény, hogy *ház* a neve. A föld-, sár-, nád- vagy fonott falú épületek szobáinak alapterülete legtöbb helyen húsz négyzetméteres átlag körül mozog.

A második helyiség, a konyha, pitvar, pitar méretei nagyobb változatosságot mutatnak. Eltéréseit elsősorban a tüzelőrendszer típusa, illetve a házfejlődés tradíciói határozzák meg. Az alföldi tájakon, ahol a kémény – mégpedig a szabadkémény – korán meghonosodott, a pitvar viszonylag keskeny, a három métert ritkán haladja meg, többnyire el sem éri.

Az egyszerű soros alaprajzú házban a harmadik helyiség rendszerint *kamra* (vagy szoba). A kamrák elsődlegesen tárolásra szolgálnak, mégis mind rendeltetésüket, mind elhelyezésüket tekintve igen sokfélék. Bejáratuk nyílhatott a pitvarból és/vagy a tornácról.

⁴³ ZENTAI T. 1997. 139.

Az eddig bemutatott alapfunkciójú helyiségek mellett a parasztház igen korán egy második lakóhelyiséggel bővül. A *második szoba, hátsó szoba, hátsó ház* a konyha, illetve a pitvar után következik, megelőzve a kamrát. A népi építészeti felmérések⁴⁴ és a XVIII–XIX. századi levéltári források szép számmal bizonyítják, hogy a kétszobájú parasztház a XVIII. században is előfordult, a XIX. század derekán pedig már dominánsnak tekinthető – legalábbis középparaszti vagy módosabb szinten. A második szoba hasznosítása különféleképpen történhetett, de nem feltétlenül tette kényelmesebbé az életet. Elterjedésével párhuzamosan megjelenik a *tisztaszoba*. E megkímélt, rendet és presztízst szolgáló, gyakorlatilag lakatlan „vendégszoba”-t már a XVIII. század második felében megtaláljuk egyes gazdaparaszti házakban, meghonosodása azonban olyan lassan zajlik, hogy még a XIX. század végén sem jut el az ország minden részébe. Virágkora községünkben – az Alföld egészével párhuzamosan – a XIX. század második felére, végére tehető.⁴⁵

A ház hosszúsága megegyeztette a háztartás üzemelését, ezért sok helyen a ház vonalát derékszögben megtörték, ami L alakú alaprajzot eredményezett. Ennek az alaprajzi változatnak az előzményeit a régészeti feltárásokból már a 15. századtól ismerjük az Alföldről. Az L alakú házaknak két fő típusa van, a tradicionális hajlítót ház és a polgárosult utcafrontos épület.⁴⁶ (19., 20. kép)

Az 1940–50-es évek táján a magyar falusi házkultúrában új korszak köszönt be, amely radikálisan szakít a régi alaprajzzal és építésmóddal. Négyzetes alaprajzú, sematikus tömbházak készülnek két, esetleg három kisméretű szobával, fürdőszobával. Előnytelen megjelenésük teljesen megbontja, és évtizedekre meghatározza a faluképet. Változatosabb alaprajzú, emeletes, összkomfortos lakóépületek nagyobb számban az 1970–80-as évektől épültek, de ez csak kisebb jelentőséggel és számban van jelen Pocsaj építészetében. Beosztásuk a nyugat-európai mintákat követi, a földszinten nagyobb nappali helyiséggel, az emeleten hálószobákkal.

Tüzelőberendezés, füstelvezetés

A falusi ház központja, az otthon jelképe a tűzhely. A tűzhelyen főztek, sütöttek, körülötte melegedtek, aludtak, beszélgettek. A tűzhöz fűződő rendkívül sok racionális és mágikus hiedelem is jelzi, hogy a hely vagy berendezés, ahol, amiben ég, milyen jelentős szerepet játszott a mindennapi életben. Két alapsoportjukat szokás megkülönböztetni, a nyílt és zárt tüzelőt, amelyek azonban többféle módon is kombinálódhattak egymással.

⁴⁴ PATAKY E. 1995.

⁴⁵ DÁM L. 1982.

⁴⁶ ZENTAI T. 1997. 145.

A hazai középkori régészeti vizsgálatok elég meggyőzően igazolták, hogy a Kárpát-medence nagy részén a XIV. századig a kemencés, egytüzelés házak a köznép körében általánosak voltak.

Az épített sárkemencék boltozatát nagy valószínűséggel csak úgy tudták kiképezni, ha előbb annak szilárd vázat építettek, feltehetően vesszőből. Ez a nyers sarat megtartja addig, amíg az keményre nem ég. Tüzelés során a vesszőváz elhamvad, de közben az agyag kiég, s merevvé válik.

Legkésőbb a XVIII. század végétől általános az a kettős tüzelő rendszer, mely egy konyhai szabad tűzhelyből és egy a szobai zárt kemencéből áll. A nyílt tüzelős konyhai tűzhelyek nyomait ma is megtalálhatjuk. A konyhai tüzelőpadka kb. 80 cm magas, sárból készült, az elmondások szerint többnyire szögletes, ritkábban kör alapú volt. A szobai kemencét is a konyhából fűtötték. (9., 10. kép) Ez azzal bővítette a konyhai tüzelőberendezést, hogy a kemence előtti kis padka és a pernyefogó lyuk önmagukban is alkalmasak voltak a tüzelésre. Néhány háznál megtaláljuk még az e mellé épített, valamivel magasabb *katlant* is. A háromszatú házak legtöbbszörében a konyhából fűtötték mindkét kemencét. Tudjuk, hogy a század derekáig voltak nyílt tüzelésű, kandallószerű tűzhelyek is, melyek a következő század közepére már eltűntek. Helyette a szobában, a kemence mellett sárból, később vályogból, téglával, cseréppel vegyítve rakott, öntött vas platnival fedett *berakott spórt* építettek, melyhez külön sütő, *ler* is készült.

Ennek a füsttelenítését *sátorkémény*, *pendelykémény* végezte. Ehhez csatlakoztak a kemencék kürtői, a konyhai szabad tűzhelyek, majd a spór. Ezek a kémények a XVIII. században már megvoltak a füstös konyhák helyén. „Pendelyüket” vesszőből fonták, majd agyagos sárral mindkét oldalát alaposan betapasztották. A tető síkját ennek folytatásaként eleinte deszkából készült kémény törte át. Ennek tűzveszélyessége folytán már a következő század elején felváltották a módosabb házakban a téglakémények. Ennek terhet viselték a négy falpilléren álló bolthajtások, melyek oly jellegzetessé teszik épületeink képét. Több szép példája ma is látható (csak a Rétalj utcán három). A magasra emelkedő kémény tetejét gyakran bolthajtással fedték, ezek az ún. *cilinderkémények*.

A XIX. századtól már rendeletek is tiltották a paticos megoldást és igyekeztek elrendelni a már meglévő szabadkémények leboltozását, de a szegényebb házaknál még az 1970-es években is lehetett találni néhányat. Ahogyan azt Varga Gyula pontosan megállapította, a szabadkémények nem a rendeletek, hanem az olcsóbb, egyszerűbb *sípkémények* megjelenésével szorultak háttérbe.⁴⁷ Itt kell megjegyeznünk, hogy a sípkémények elterjedésével jelentek meg az udvarokon a *füstölők*, mivel megszűnt

⁴⁷ VARGA Gy. 1979. 213.

az a tér, a mely alkalmas volt a hús, szalonna füstölésére. Emellett a szabadkémények eltűnésével a főzést télen jobbára a szoba spórján végezték, nyáron pedig, hogy a házban ne legyen elviselhetetlen a meleg, a szintén ekkor megjelent *nyári konyhákban*. (24. kép) Ezekben vagy berakott, vagy a szárad végén megjelent vas vázú *csikóspór* állt. Ugyancsak kikerült a már többnyire vályogból rakott *üstház*.

A hagyományos tüzelőberendezésekben az 1940-es években ment át döntő váltás, megjelentek a gyári készítésű, samott téglával bélelt, zománcozott tűzhelyek. Az 50-es évektől pedig mindinkább eltűntek a kemencék. Már korábban, a főzés kiszorulásával párhuzamosan megjelentek a *sütőházak*, a szobai kemence helyét belül fűtős *cserépkályhák* vették át, és már szinte csak a fűtést szolgálták, bár volt közöttük néhány *leres* változat.

Az 1960-as, 70-es évek hozták meg a döntő fordulatot: a sütésben-főzésben a *gáz*-, később *villanytűzhelyek*, a fűtésben a központi fűtés, a gázkonvektorok, villany- és olajkályhák már magát a fűtőanyagot is megváltoztatták. Teljesen soha nem tudták kiszorítani a hagyományosabb módszereket – főként a fűtésben – de a szén-, a gáz- és a villanytüzelés együttesen az *ízik*, a *rőzse* és a *fa* fölé kerekedett.

Gazdasági épületek

A mezőgazdasági termelés fejlődése, a létfenntartás biztonsága szükségessé tette a lakótér mellett a termények tárolására és bizonyos feldolgozómunkák végzése céljából különféle építmények létesítését. Ezek csatlakozhattak, össze is épülhettek a szűkebb értelemben vett lakóterrel, állhattak külön, leggyakrabban a lakótelken, de nem ritkán másutt, akár a faluban vagy mellette, akár ettől távolabb a határban. Ez utóbbiak községünkben nem jellemzők, a többi közül viszont valamennyi. Módosabb gazdaságokban minden háziállatfajta külön épületet vagy helyiséget kapott. Ez a belterjes tartásmód szükségessé tette a takarmánytermelést, s ennek raktározására többféle építményt is létrehoztak. Már maga a terménytömeg is biztonságos raktározási, tárolási gondot jelentett, s így érthető, hogy az igen korai időből igazolható építmény a szemestermények megőrzésére, tartására szolgáló *verem*.⁴⁸ Szükség van a kiterjedt tárolóterre azért is, mert a földművelő és állattenyésztő gazdálkodásnak az említett struktúrában igen nagy szerszám- és edénykészlete van. Mindkettő igen helyigényes, gondoljunk csak a szekerekre, ekékre, lisztesládákra, szuszékokra, kosarakra stb.

⁴⁸ IKVAI N. 1966. 343.

Az említettekén túlmenően az épületeknek bizonyos fedett munkateret is biztosítaniuk kellett. Amennyire sokágú és igen összetett, változatos a paraszti munka, ugyanennyire differenciált a szervesen hozzátartozó épületegyüttes.⁴⁹

Állattartó épületek

A ház körül tartott igás-, fejős- és hátasállatok számára emelt *ólak* és *istállók* építése igen nagy történeti múltra tekint vissza. Az Alföldön az istálló, ól a legtöbbször önálló, a lakóháztól vagy más épületektől alaprajzilag és szerkezetileg is független építmény. Az alföldi istállók jellegzetes vonása, hogy egykor tűzhellyel is rendelkeztek. Falazatuk anyaga a helyi építészeti gyakorlatnak megfelelően igen változatos. A XIX. század első feléből származó istállók között még gyakoriak voltak a sövény-, illetve ritkábban nádfallal készültek, míg a század második felétől már többnyire vert- és vályogfallal épültek.

A paraszti gazdaságban végbement szerkezeti változások térhódításával párhuzamosan ezek az archaikus építmények is fokozatosan kiszorultak a használatból, átadva helyüket az építészeti szempontból is fejlettebb, tűzhellyel már nem, de minden esetben padlással is rendelkező istállóknak. Az újabb istállók elterjedését nagymértékben elősegítették a már említett hatósági előírások is.

A *sertés- és baromfitartás* építményei a belterjes gazdálkodás térhódításával jelentek meg a parasztság portáin, s számottevő elterjedésük a XIX. században indult meg. Vidékünkön általánosan elterjedtek voltak a kör alaprajzú *sertés- és baromfiólak*. Építőanyaguk többnyire nád, vessző, kóró és vályog. A *kerekólak*at baromfi- és sertéstartásra egyaránt használják, sőt igen gyakori, hogy egy-egy ól kettős funkciót is betölt. Ilyenkor az épületet kétszintesre készítik, alsó része disznóól, felső része tyúkól. A századforduló évtizedeiben még előfordultak *veremólak* is, ezekből ma már egyet sem találunk Pocsajban.

A telkek „kiemelkedő” építménye a magas oszlopokra állított *galambdúc*. A rendszerint fából, deszkából készült többszintes, zsindelemmel vagy cseréppel fedett építmények homlokzatát két oldalról a röplyukak jellegzetes sora tagolja. Az Alföldön sokfelé, így a Sárréten vagy a Dél-Tiszántúlon sövényből is fonták őket, községünkben ennek már nincs nyoma. A kisebb dúcokat egy oszlopra, a nagyobbakat kettőre állították.

⁴⁹ BARABÁS J. 1997. 194–195.

Gabonátároló épületek

Minden gazdaság alapvető kellékei a különböző terménytároló eszközök és építmények. A termények tárolása szempontjából a parasztporta valamennyi épülete számba jöhet. Különösen a lakóházak, sütőházak, istállók padlása, ereszalja, a második szoba, a különböző kamrák stb. Fejlettebb gazdaságokban azonban már kezdetektől fogva építettek speciálisan termény tárolására szolgáló építményeket is. Megkülönböztetjük a *föld alatti vermeket* és a *föld feletti építményeket*.

Legelterjedtebbek a *körte alakú kerek vermek*.⁵⁰ Ezek jellemzője, hogy szájuk keskeny, 80–120 cm átmérőjű. Mélységük a talajvíz szintjétől függően 2–3 méter. Kb. 80 cm-től lefelé folyton szélesedik, alsó részének átmérője 2–3 méter is lehet. Belsejét rendszerint kiégették, majd tárolás előtt minden évben jól kifüstölték, és törekes szalmával kibélelték. Ezután gabonával majdnem a föld színéig feltöltötték, felülre is szalmát tettek, majd leföldelték, letapasztották. A XIX. század első felének gazdasági szakírói a gabonafélék vermelését még természetesnek tartották, s annak praktikus módszereit tanítják. Az 1860-as évektől kezdve azonban mind többen korszerűtlennek tartják, s a XIX. század végétől a meglévő vermeket már csak zöldésgfélék, burgonya, répa tárolására használják. A körte alakú vermek utolsó példányait a Berettyó mellékén az 1970-es évek elején figyelték meg. (26. kép)

A XIX. század végétől kezdve több kutató érdeklődését felkeltették az ún. *boglya alakú gabonások*.⁵¹ Ezek a föld-, sár- vagy paticsepítmények írott forrásokban a XVIII. század első felében bukkantak fel, a gabonakonjunktúrák hatására – ott terjedtek el, ahol a magas talajvízszint miatt nem lehetett vermet ásni. Három fő formája ismert: a kemence formájú, tetején nyitott, fedővel zárt, a henger alakú, kúpos tetővel fedett ún. „prémes”, melynek nyílása az oldalának a felső részén van és a boglya alakú, oldalsó töltőnyílással rendelkező gabonások. Pocsajban ez utóbbi fordult elő, de az utolsót a 70-es években lebontották.⁵²

A föld fölé épített terménytárolók között talán legkezdetlegesebbek a 60–80 cm magas falábakra vagy fatalpakra állított, ovális vagy szögletes, szalma-, gaz- vagy nád tetővel fedett, tapasztott falú gabonás kasok. Töltőnyílásuk rendszerint magasan, a tető alatt vagy a végén volt. A nagyobbakra ajtónyílást is vágtak, illetve ajtót helyeztek el, s a belsejét rekeszekre osztották. Bizonyos nagyságon túl ezeknek ácsolt favázat építettek. Ezek a könnyen formálható kezdetleges építmények szinte mindenütt megtalálhatók voltak. Egyszerűbb formái – mint tárolóedények – a ház eresze alatt, a

⁵⁰ IKVAI N. 1966. 349–353.

⁵¹ FÜZES E. 1984. 130–145.

⁵² Fodor Bálint közlésc. Pocsaj, 2005.

tornácon, a kamrában, a padlásán is állhattak, s ezek – kihelyezésükkel és állandósított lefedésükkel – alakulhattak később önálló épületekké.

A parasztgazdaságok legfejlettebb terménytároló építményei a *magtárak*. Az ország gabonatermelő vidékein, különösen az Alföldön a XVIII. század végétől kristályosodtak ki a sok variációt mutató, de alapvetően azonos szerkezeti, funkcionális jegyeket hordozó téglá- vagy vályogfallyal, nád- vagy cseréptetővel ellátott, egy- vagy többosztatú, gyakran alapincézett termény-, élelmiszertároló magtárak.⁵³ (16., 21. kép) Funkciójukat tekintve ezek egyenes folytatói a XVI. század óta ismert különféle kőből épült granáriumoknak⁵⁴, de az Alföldön a mai napig fellelhető paraszti magtárak főleg két előzményre vezethetők vissza: egyrészt az eredetileg más rendeltetésű egyes épületek átalakítására, másrészt pedig a volt uradalmi, közösségi gabonásházak adaptálására. A magtárak funkcióját korábban, a XIX. századi gabonakonjunktúra előtt részben a kamrák töltötték be. Itt álltak a gabonás hombárok, kasok, a konyha, a háztartás tárgyai, élelmiszer-tartályok stb. a különálló kamrákból a gabonatermelő Alföldön alakulhattak magtárak. Ezt nevezték gabonás kamarának, Magtárakká alakulhattak régi sütőházak is, ám ez nálunk egyáltalán nem jellemző.

A tipikus paraszti magtárak példaképei azonban sokkal inkább a volt uradalmi, egyházi, mezővárosi *gránáriumok*, gabonás házak voltak. A Tiszántúlon elterjedt szokás lett, hogy a rangos magtárépületeket a jobb módú gazdák az utcafrontra építették. Ezek az épületek stílusban, külső megjelenésben illeszkedtek a lakóházhoz, és az ezeket összekötő kerítésekkel együtt jellegzetes utcaképet adnak. A módos gazdák kőből épült, cseréptetős magtárait azután a szegényebbek is kezdték utánozni, így felbukkannak ezek föld-, paticsfalú, nádtetős változatai. Fontos jellemzőjük pl. a fiókrendszer, melynek deszkái kiszedhetők, ezáltal a fiókok nagysága változtatható. A fiókokat hombárnak, szuszéknak is nevezik, utalva a korábbi ácsolt gabonatárolókra. A fiókok előtt kisebb-nagyobb munkateret is hagytak, ahol bizonyos munkaműveleteket el tudtak végezni. Terménytárolásra alkalmassá tették a magtárak padlását is, s az aláépített pincében bort, burgonyát is tárolhattak. A paraszti magtárak a XX. század második felében erőteljes pusztulásnak indultak, illetve átalakultak, többek közt nyári konyhává, szerszámos kamrává, sőt a Petőfi utca egyik tekintélyes méretű példányát az elmúlt évben garázssá alakították, melynek bejárata az utcafronton van. Az is előfordul, hogy bontáskor utcafronti falukat csak kerítésmagasságig bontják, majd cserépsorral lefedve kerítésként őrzik meg.

⁵³ VARGA Gy. 1991. 135.

⁵⁴ FÜZES E. 1984. 201–214.

A XIX. század folyamán a nagyobb kukoricatermelő vidékeken, községünkben pedig kimondottan alapvető változásokon mentek át a kukoricatároló *kasok, kosarak*. A megnövekedett kukoricatermelés miatt előbb az uradalmakban, majd a XIX. század elejétől a parasztgazdaságokban is magas lábakra épített, szilárd faszervezettel kötött, deszkapadozatú, lécezett oldalú górékat kezdtek építeni, nád-, jobbra pedig cseréptetővel.⁵⁵ Igen nagy számban van még olyan magtár és góré, melyet Mózer-féle cementcserép borít. Az Alföldön a jobbmódú gazdák 15–20 méter hosszú, végén vagy oldalán elhelyezett, két részből álló, lakattal zárható ajtóval ellátott górékat építettek. A górék helye a falusi portákon általában az udvar középső részén volt. A XX. század első felében a Bihari-síkság nagy részén a górék négy sarkához fehérre meszelt – először támíves, később, a stabilabb kötőanyagoknak számító malter megjelenésével egyenes – téglaoszlopokat építettek, s ezzel egy időben igyekeztek a górékat az utcafrontra helyezni, ami most éppen olyan rangjelző lett, mint néhány évtizeddel korábban a magtár.⁵⁶ A XIX. század végétől az is szokássá vált, hogy a górék alsó részét elrekesztették, befalazták, s itt sertés- és baromfiólakat alakítottak ki.

Mindent összevetve a környékhez viszonyítva is a legnagyobb számban terjedtek el az utcafrontra épített kővázás górék a velük együtt épített magtárakkal és téglakerítésekkel „valóságos utcasort alkotnak” – írja *Dankó Imre* az ezekről írt tanulmányában.⁵⁷ (*VI. térkép, 22., 25. kép*) Állíthatjuk azt is, hogy a legszebb példányok a pocsajiak valamennyi közül, különösen ritka, teljes összeállításban aránylag sok maradt fenn, de sajnos napjainkban egyik tűnik el a másik után, mivel a górékat eredeti funkciójuk elvesztése után nem lehet olyan sokrétűen felhasználni, mint például a magtárakat. Míg a háztáji gazdálkodás indokoltta tette, újonnan is épültek górék. A 70-es évekből származik néhány olyan darab, melyek a téglavázás górék továbbfejlesztett változatainak tekinthetők, ezeknél a téglából felrakott oszlopok helyét öntött vasbetonoszlopok vették át.

Ahol lehetett, a szalastakarmányok egy részét lakóházak, istállók, sőt pincék padlásán helyezték el. A leggyakoribb szalastakarmány-tárolók azonban a 34 pár oszlopon álló nyeregtető által alkotott szénásszínek voltak. Elterjedt olyan változata is, melyeken az oszlopokat mindegy favázként felhasználva 2/3 rész magasságig felfalazták, lepadlósolták, és a földem fölötti rész szolgált szénatárolásra. A falak teteje fölé cserépből vízvetőt húztak.

⁵⁵ BALASSAI. 1960. 266–292.

⁵⁶ DANKÓ I. 1973. 261–277.

⁵⁷ DANKÓ I. 1973. 270.

Egyéb terménytároló és feldolgozó épületek

Az újabb típusú szénatárolók szerkezeti rokonságot mutatnak a paraszti dohánypajtákkal. Az uradalmi dohányszárítók mintájára alakultak ezek kezdetlegesebb népi változatai. Az uradalmi dohányszárítók olyan – rendszerint nád- vagy cseréptetős, fa- vagy kővázis – épületek voltak, amelyeknek deszkafalát egészében vagy részenként nyitni lehetett, hogy nappal biztosítsa a levegő szabad áramlását, de éjjel a párasodástól óvja a dohányt. Községünkben a dohánytermelés az államosításig, kizárólag uradalmi földeken folyt. A tsz már nem folytatta a dohánytermesztést, a Kaszapusztáról betelepültek azonban kis mennyiségben igen, így egy-két dohánypajta még ma is áll a faluban. Ezeken ők maguk építették, korábban benn a községben nem álltak dohánypajták. A ma is álló néhány váza gyakorlatilag megegyezik a szénásszínek szerkezetével, cseréppel fedettek és nádszövettel vannak beborítva. (23. kép)

A Tiszántúlon és az Érmelléken maradtak meg legnagyobb számban a szőlőskerti pajták, melyek fala sövényből és földből készült, s bennük tüzelőpadka, füstfogó deszka, illetve szabadkéményes füstelvezetés is megtalálható. A hajdúsági és bihari pajták egy része nyitott vagy zárt tornácos változatban épült sárpadkákkal. Az osztatlan épületek ajtaja általában a rövid oldalról nyílt.⁵⁸ Pocsajban – bár fekvését tekintve az utolsó érmelléki falu – nem voltak jellemzőek a nagy szőlők, így a szőlőbeli építmények sem. Volt természetesen szőlőskert, de ebben a szőlő helyét a 60-as évek végére szinte teljesen átvette a kukorica, illetve egyéb kapás konyhakerti növények. Az egykoron állott kevés szőlőskerti épületből már csak kettő áll, azok is üresen, romosan.

Egyéb épületek

A háztartás és a gazdaság vízszükségletét biztosító *kutak* bélelésük és a vízvétel módja szerint különböző típusokba sorolhatók. Az Alföldön a kútbélés anyaga nád, vessző, sövény, zsombék. A *zsombékkutat* a növények összefüggő burkolata védte a beomlástól. A *sövénykutak* kerek aknájába vesszőből font kasokat eresztettek le részletekben, egy-két méteres ízenként. Ez az eljárás egyébként a Kárpát-medence magyar nyelvterületén mindenütt ismert, éppen úgy, mint a kútgödör fával való bélelése. A XIX. század második felétől fokozatosan elterjedő téglakutak falát a gödör fenekére állított, fából ácsolt keretre, járomfára, ászokra, kalickára építették, s tetejüket szintén keményfából egyberótt *kútgerággyával* zárták le. A gémeskút, amelynek három lényeges szerkezeti eleme az ágas (ez lehet villás vagy vésett), a gém és az ostor Alföld szerte a legelterjedtebb vízvételi eszköz, módszer volt. Az ágas tetején az ágak között fatengelyen vagy vaspálcikán mozog a kútgém, amely egyensúlyának

⁵⁸ VARGA Gy. 1974. 447–462.

középpontjában átfúrt gerenda, s így egy kétkarú emelő szerepét tölti be. A gém egyik végén lóg a nehezebbül szolgáló kolonc, a másikon kötéllel vagy láncsal kapcsolódva az ostor, egy vékony fenyőfából készült könnyű rúd, melynek alsó végéhez kankarikán keresztül kapcsolódik a veder. Amikor az említett szalagtelkek kialakultak a nagyobb telkek felosztásával, törekedtek arra, hogy a kút a két új telek határán legyen, így mindkettejük számára használható volt.

A parasztudvar építészeti képét még számos más, kisebb méretű és jelentőségű épület gazdagította, melyek különböző időben és különböző tájakon kerültek a lakóházak és a nagyobb gazdasági épületek közelébe. Ilyen volt a birkaól, kecskeól, (de ezek tartása egy időszakban sem dominált itt), a fészter, a faskamra, a különféle kamrák, műhelyek, udvari pincék sora. Sok helyütt építettek kocsiszínt, pelyvást és füstölőt, ritkábban kenyérsütő kemencét. Udvaraink mai képe igen nagy változatosságot, és helyenként viszonylagos rendszertelenséget mutat. Lakóházaink formájának és helyenként elhelyezésének megváltozása, és a céltudatosan épült építmények – értem ezalatt az újakat is – a legkülönfélébb épületek, ideiglenes, vagy csak annak tűnő rögtönzött, szinte hulladék anyagokat is felhasználó épületek elterjedése ezek esetében szinte semmiféle csoportosításra, tipizálásra sem ad módot.

Kapuk, kerítések

A település egyes részeit határoló kerítések is tulajdonképpen falazatok, s ezért építményeknek tekinthetők. Községünkben is ez a legjellemzőbb kerítésforma, ahogyan azt az utcafrontos gazdasági épületek kapcsán már említettem. A XIX. század második felében terjedtek el a falazott, vályogból, téglából épített és kőfaragásokkal, vakolatdíszekkel ékesített kapubálványok.

A magyar népi építészet nem ismer olyan építőanyagokat és technikákat, amelyeket a kerítések építésénél ne alkalmaztak volna. Akár egy telken belül is különböző korok jellemző kerítésformáival találkozhatunk. A kerítések nemcsak megakadályozzák a szabad közlekedést a különböző belterületi vagy határbeli egységek között, de minden esetben határvonalat is jelölnek.

Az Alföld egész területén még a múlt század második felében is gyakori volt a trágyából, földből, emelt, szalmával, gallyal megerősített *garággya* vagy *gerággya*, amelynek építése a rakott sárfaléhoz hasonlított. Az alföldi települések módosabb gazdái gyakran emeltek magas, vályogból falazott, tapasztott és fehérre meszelt utcai kerítéseket, hogy az udvarba a kíváncsiskodók be ne lássanak.

A fűrészelt faáru nagy tömegű megjelenése tette lehetővé a XIX. század utolsó harmadában a deszka- és léckerítések elterjedését, amelyek sok vidéken ma is jellegzetesek. Általános az is, hogy a kerítésoszlopokra, *culápokra* szögeznek fel a vízszintesen egymás fölé állított deszkákat, így alkotva *pallókerítést*. (27. kép) Gyakran előfordul, hogy a kerítésoszlopok tetejét ferdére vágják, s erre deszkát, prémfát szegeznek, amely mint egy fél nyeregtető védi a kerítés tetejét az esőtől. A deszkakerítés egyik, igen sok faanyagot kívánó változata, amikor a deszkákat függőlegesen helyezik el oly módon, hogy az oszlopok alsó és felső végét vékony gerendákkal, *riglifákkal* kötik össze, s ezekre szegeznek a deszkát. A gazdag díszítési lehetőséget kínáló léckerítés annyiban különbözik az előbbitől, hogy a riglifákra deszka helyett 4–5 cm széles és egymástól ugyanilyen távolságra helyezett, felső végükön ék vagy tulipán alakúra faragott léceket szegeznek.

A kis- és nagykapuk anyaga és technikája is megegyezik a kerítésével az archaikus formáknál.

A kapukat, különösen a Tiszától keletre és északra fekvő tájakon az időjárás viszontagságai ellen tetővel védik, ami azonban kitűnő alkalmat nyújt a díszítésre is. Ezek az úgynevezett *koporsós*, *koporsófedeles kapuk* napjainkban is szép számban megtalálhatók a bihari területeken.

Összegzés

A fent leírtakban azzal a módszerrel kívántam áttekinteni Pocsaj építészeti gyakorlatának utolsó bő két évszázadát, hogy az egyes fejezetekben folyamatában kísértem végig a különböző jelenségek történeti fejlődését, átalakulását. A klasszikus népi építészeti összefoglaláson túl, azzal azonos módszerrel, és amennyire lehetett szemlélettel. Próbáltam valamennyi szakaszban hangsúlyozni valamennyi befolyásoló tényezőt, és azok változását, valamint a változások okaira is magyarázatot kívántam kapni és adni.

A *Bevezetőben* elkezdtem taglalni azt a gondolatot, hogy miként tud, illetve miként és meddig szándékozik az ember együtt élni és együttműködni környezetével. Az erre kapott válaszok megfogalmazása sok esetben tűnhetett szkeptikusnak, de annak ellenére, hogy a XX. század második felének folyamatait nem tekinthetjük egyenes vonalú logikán haladó fejlődésnek, mégis az az elsődleges szempont, hogy a maga életkörülményei között, szűkebben a maga által épített környezetben az ember mennyire él elégedetten, mennyire elégíti ki az komfort- és esztétikai igényeit egyaránt. Ez arra enged következtetni, hogy ha a sokak által már megfogalmazott megállapítást idézzük, miszerint az utóbbi néhány évtized kulturális és materiális folyamatai és hozadéka nem

jelent mindenki számára megfelelő megoldást és eredményeket, akkor azt mondhatjuk, hogy joggal. De amikor ezt mondjuk, át kell gondolnunk a kétszáz évvel ezelőtt élt zsellérek életkörülményeit, ugyanúgy épített környezetüket és életmódjukat, és akkor az is előfordulhat, hogy hasonló választ kapunk.

Ezzel nem mond ellent az a tény, hogy napjainkban a hagyományos építészeti módszerek, anyagok, technikák és formák reneszánszukat élik. Egy táj, egy vidék egykori valódi jellegének feltárása és újbóli meghonosítása, vagy egy bizonyos logikus linearitásra való törekvés nem feltétlenül jelent visszalépést, sőt.

Pocsaj építészetében több markáns szakasz is elkülöníthető. A XVIII. század végén megjelenő, majd a XIX. század derekán kiteljesedő változások előtti archaikus építészet. Az ezt követő új anyagok és formák által meghatározott új stílusok, melyek mindegyike követ egy olyan gazdasági és társadalmi mechanizmust, mely közvetlenül és kizárólagosan hatott az életmód egészének alakulására. A harmadik nagy korszak a XX. század, annak is a második fele, amelyben e közvetlen, oda-vissza ható egység felbomlott, és az életkörülmények nem tükrözték hűen a személyt, hanem egyszerűen csak kiszolgálták, és egyben megkövetelték az egyént.

Így korunk gyökerekhez húzó törekvéseit az erre irányuló kompenzálás szándékának érzem, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy ez csak az egyik tendencia napjainkban. A másik az, ami még az elmúlt néhány évtizednél is lendületesebben tünteti el a sokat emlegetett „jelleg”-et – akár tudatosan, akár tudattalanul. Népi építészeti emlékeink szempontjából talán ez utóbbi a veszélyesebb.

Ezek a megfigyelések általánosan is érvényesek lehetnek, ezért igyekeztem esettanulmányként felvázolni a különféle változásokat. Módszereimben nem titkoltan próbáltam követni azon munkákat, melyek egy-egy más település, vidék építészeti hagyományait tárják fel, és amelyek szemléletéből és tárgyi megállapításaiból, sőt részleteiből igen sokat meríthettem.

Irodalom

BALASSA Iván

1960 *A magyar kukorica*. Néprajzi tanulmány. Budapest

BALLAGI Aladár

1891 *A bihari síkság*. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. VII. Budapest, 397–428.

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

1979 *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Budapest

1987 *Magyar népi építészet*. Budapest

BELLON Tibor

1989 *Építészeti rendszabályok a XVIII–XIX. században az Alföldön*. In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Építészeti az Alföldön II*. Nagykörös, 25–44.

BÉL Mátyás

1978 *Bihar megye leírása* /Fordította: P. Szalay Emőke, jegyzetekkel ellátta: Csorba Csaba/. In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. Berettyóújfalú, 51–107.

BÉRES Csaba – SÜLI-ZAKAR István

1990 *Bihar – térbeli hátrányok, társadalmi problémák*. Debrecen-Berettyóújfalú

BIKY Gábor

1979 *Népi építészeti hagyományok felhasználása a modern építészetben*. In: Hajdú-Bihar népi építésze. Debrecen, 9–66.

DÁM László

1975 *A Nagy-Sárrét népi építésze*. Műveltség és Hagyomány XVII. Debrecen.

1979/a *A Sárrét népi építkezése*. In: Szöllösi Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar népi építésze*. Debrecen, 235–265.

1979/b *A hajdú-bihari szőlőskertek népi építkezése*. In: *Hajdú-Bihar népi építésze*. Debrecen, 263–300.

1989 *Adatok az Alföld népi építészetének morfológiai vizsgálatához*. In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Építészeti az Alföldön I*. Nagykörös, 135–148.

2002 *Konyár települése és népi építésze*. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Konyár falukönyve*. Debrecen, 199–250.

DANKÓ Imre

1973/a *Különféle kukoricatárolók Hajdú-Biharban*. In: *Múzeumi Kurír* 13. Debrecen, 14–22.

1973/b *A kővázás görék*. In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, 261–273.

2002 *A Berettyó-völgy középkori települési, közlekedési és árucseré-viszonyai*. In: Uő.: *Fragmenta Historica Ethnographica. Válogatott tanulmányok. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei* 55. Debrecen, 7–26. (Vö.: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI*. Debrecen, 1979. 5–18.)

DÉTSZY Mihály

1982 *A pocsjai Rákóczi udvarház*. In: A Bihari Múzeum Évkönyve III. Berettyóújfalú, 93–122.

FEKETE Béla

1934 *Bogárhátú házak Biharban*. In: *Néprajzi Értesítő* XXVI., 101–104.

FÜZES Endre

1984 *A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságban*. Budapest

IKVAI Nándor

1966 *Föld alatti gabonátárolás Magyarországon*. In: *Ethnographia* LXXVII. 343–377.

JAKÓ Zsigmond

1940 *Bihar vármegye a török pusztítás előtt*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. Budapest

Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat)

- 1902 1. kötet: *A Magyar Korona Országainak 1900 évi népszámlálása. Első rész – A népesség általános leírása községenként.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- 1904 2. kötet: *A Magyar Korona Országainak 1900 évi népszámlálása. Második rész – A népesség foglalkozása községenként.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- 1913 41. kötet: *A Magyar Szent Korona Országainak állatlétszáma – az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- 1913 42. kötet: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910 évi népszámlálása. Első rész – A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- 1923 69. kötet: *Az 1920 évi népszámlálás. Első rész – A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- 1932 83. kötet: *Az 1930 évi népszámlálás. Első rész – Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

MENDŐL Tibor

- 1938 *Bihar vármegye földrajza.* In: NADÁNYI Zoltán (szerk.): *Bihar vármegye.* Magyarország városai és vármegyéi, XXV. kötet. Budapest 23–41.

MOLNÁR Balázs

- 1971 *Komádi (Vázlat települési és építkezési kérdésekhez).* In: *Ethnographia*, LXXXII. 375–393.

M. SIPOS Endre

- 1963 *Pocsaji krónika.* (Kézirat-Bihari Múzeum Adattára – VIII. 663–91.) Körösszakál

OSVÁTH Pál

- 1875 *Bihar vármegye Sárreți járása leírása.* Nagyvárad

PATAKY Emöke (szerk.)

- 1995 *Pocsaj népi építészeti emlékei.* (Felmérési és fotódokumentáció a helyi védelem előkészítésére.) Debrecen

SZENDREY István

- 1968 *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után.* Budapest

SZILÁGYI Miklós

- 1999 *Az áradások és a gazdálkodás összefüggése az ármentesítések előtt.* *Ethnographia* CX. 55–72.

SZÚCS Sándor

- 1938 *Néprajzi vonatkozások Bihar vármegyében.* In: NADÁNYI Zoltán (szerk.): *Bihar vármegye.* Magyarország városai és vármegyéi, XXV. kötet. Budapest 164–245.

VARGA Gyula

- 1976 *Az érmelléki szőlőkultúra.* Bihari Dolgozatok 3., Berettyóújfalva

- 1978 *Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig).* A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 33. Debrecen
- 1979 *A bihari síkság népi építkezése.* In.: Szöllösi Gyula (szerk.): Hajdú-Bihar népi építészet. Debrecen, 191–234.
- 1989 *A falusi lakóházak stílusváltozatai Hajdú-Bihar megyében.* In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): Építészet az Alföldön II. Nagykörös, 71–85.
- 1991 *Magtárak a bihari síkság népi építészetében.* In: Ház és Ember 7., Szentendre, 135–151.
- 2000 *A népi építkezés.* In: Angyal László András (szerk.): Hajdú-Bihari évszázadai. Debrecen, 89–109.
- WESSELÉNYI József
- 1935 *Biharvármegye szabályrendeletei, valamint szabályrendelet erejével bíró egyéb határozatai.* Bercettyóújfalú
- ZENTAI Tünde
- 1997 *A lakóház tagolása, alaprajza.* In: Magyar Néprajz IV. Életmód. 139–154.

István Kolozsvári

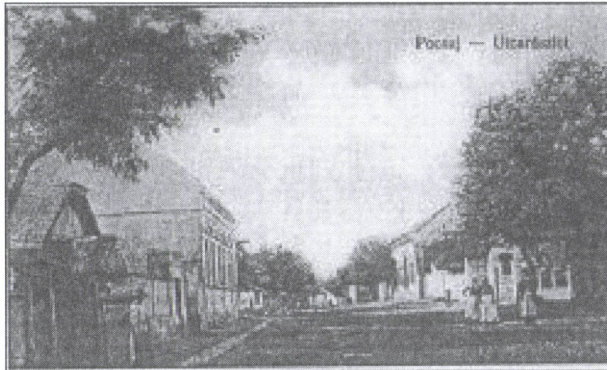
VERÄNDERUNGEN IN DEN BAULICHEN TRADITIONEN
EINES DORFES IN BIHAR WÄHREND DES 20. JAHRHUNDERTS
– DIE VOLKSTÜMLICHE BAUKUNST VON POCSAJ UND DER WANDEL DES DORFBILDES –

Die Studie liefert einen Überblick über die vergangenen zwei Jahrhunderte in der baulichen Praxis von Pocsaj. In den einzelnen Kapiteln, die sich gesondert mit den Baumaterialien, den Mauertechniken, dem Fußboden, dem Estrich, der Dachkonstruktion, dem Putz usw., beziehungsweise mit der Aufteilung des Wohnhauses, seinem Grundriss sowie neben anderen Wirtschaftsgebäuden auch mit den Formen von Torwegen und Zäunen auseinandersetzen, werden die historische Entwicklung und der Wandel dieser verfolgt. Dies geschieht über eine Zusammenfassung der klassischen volkstümlichen Architektur hinaus in einer mit dieser identischen Methode und Anschauungsweise. Hier werden die volkstümliche Architektur der Dörfer von Bihar und alle sie beeinflussenden Faktoren aufgereiht. Darüber hinaus wird eine Erklärung für die Gründe ihres Wandels geliefert.

Képmelléklet

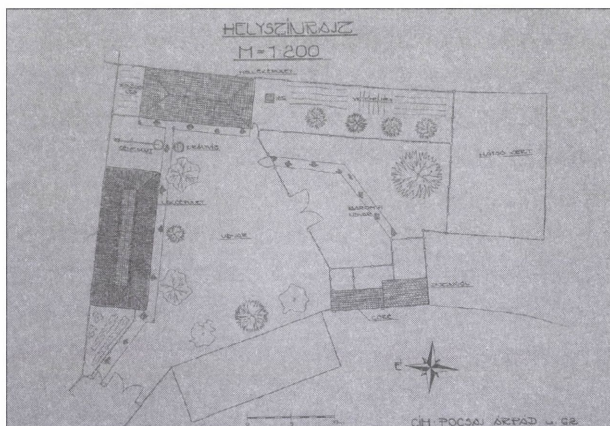
1. kép. Pocsaji utcarészlet kőlábas górékkal (Zoltai Lajos rajza, 1918)

2. kép. Pocsaji utcarészlet (Korabeli képeslap, Ismeretlen felvétele, 1926)

3. kép. Az egykori Mózser-fetelep épületének maradványa. Rákóczi u.
(Kolozsvári I. felv., 2005)

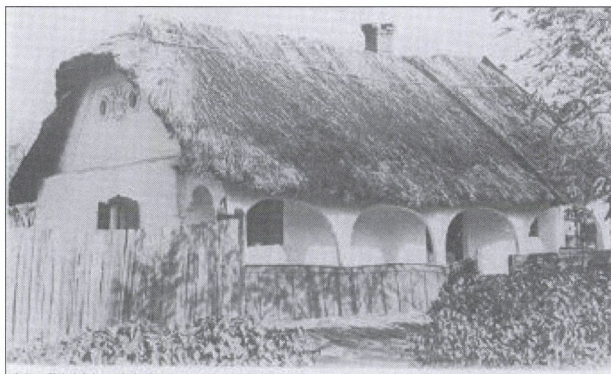
4. kép. Szabálytalan telek elrendezése. Árpád u. 62. – Balázs zug.
(Forrás: Pataky Emőke, 1995. 23. l.)

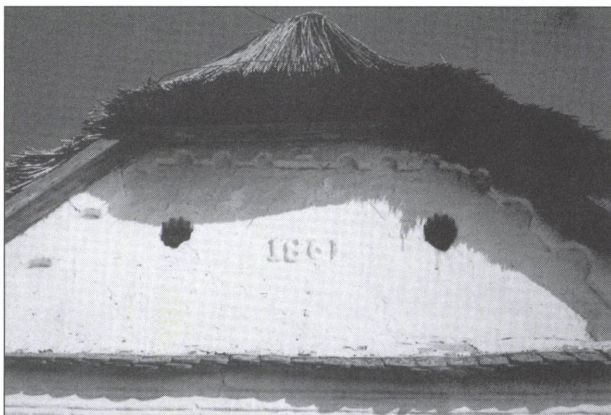
5. kép. Régi típusú zsellérház tornácából leválasztott kamra kórópaticis fala.
Árpád u. 103. (Kolozsvári I. felv., 2004)

6. kép Vályogból épülő sátoztetős lakóház
(Kocsi Gyula felv. Forrás: M. Sipos E.: 1963. 46.)

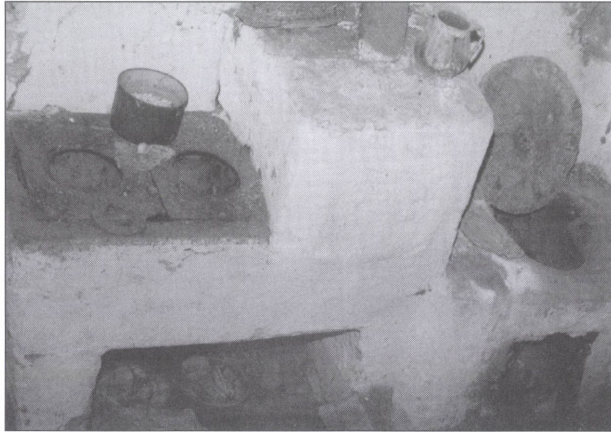
7. kép. Régi típusú, csonkakontyos lakóház (az ún. „hármasház”)
Fő u. – Lebontották (Varga Gyula felv., 1966)

8. kép. Csonkakontyos házoromzat. Szabadság tér 4. – Lebontották.
(Pataky Emőke felv., 1995.)

9. kép. Szabadkémény kürtője. Rétalj u. 28. (Pataky E. felv., 1995)

10. kép. Konyhai szabadtűzhely (Pataky E. felv., 1995)

11. kép. Felújított, beüvegezett tornácú, macskalépcsős oromzatú lakóház. Petőfi u.
(Kolozsvári I. felv., 2005.)

12. kép. Barokkos oromzatú, felújított lakóház. Petőfi utca (Kolozsvári I. felv., 2005)

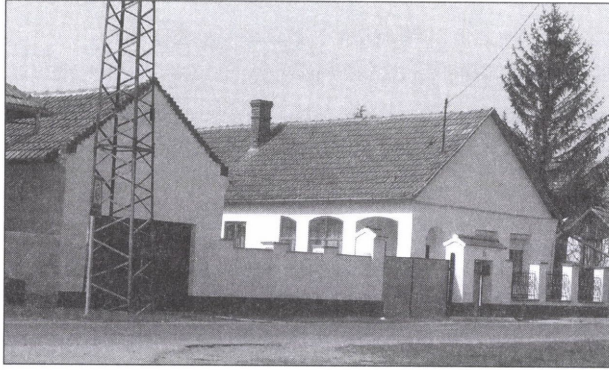
13. kép. Új tűzfalal ellátott régi típusú lakóház. Rétalj u. 2.
(Pataky Emőke felv., 1995)

14. kép. Nagygazdaház téglapilléres tornáca. Árpád u. 8. (Pataky Emőke felv., 1995)

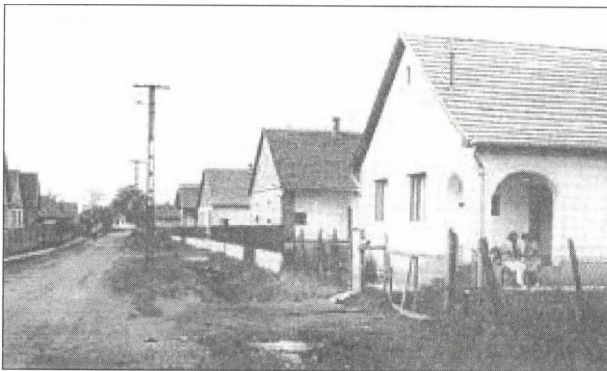
15. kép. A XX. századi újítások nyomát viselő nagygazdaház-sor. Rétalj utca.
(Kolozsvári I. felv., 2005)

16. kép. Átépitett nagygazdaház és garázzsá alakított magtár. Petőfi utca.
(Kolozsvári I. felv., 2005)

17. kép. Az egykori ONCSA-házak Béke utca. (Kocsi Gyula felv., 2000)

18. kép. 80-as évekbeli lakóházak. Tánésics utca.. (Kocsi Gyula felv., 2000)

19. kép. 60-as években épült sátortetős ház csonkakontyos oromzat-kiegészítéssel, vasbetétes betonkerítéssel. Dózsa György utca. (Kolozsvári I. felv., 2005)

20. kép. 60-as években átalakított egykori nagygazdaház. Nagy utca. (Kocsi Gyula felv., 1963)

21. kép. Módos gazda háza utcafrontra épült góréval és magtárral. Petőfi utca. (Kolozsvári I. felv., 2005)

22. kép. Téglavázas kapu és „külábas” ikerköré. Nagy utca
(Dankó Imre felv., 1971)

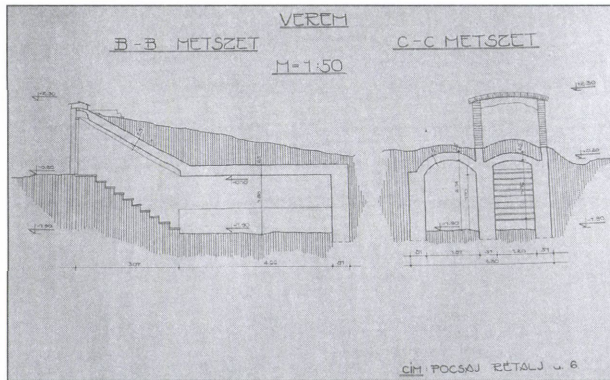
23. kép. Félig zárt, félig nyitott szín. A tapasztott falvég fölött ereszes vízvető.
Petőfi u. 109. (Pataky Emőke felv., 1995)

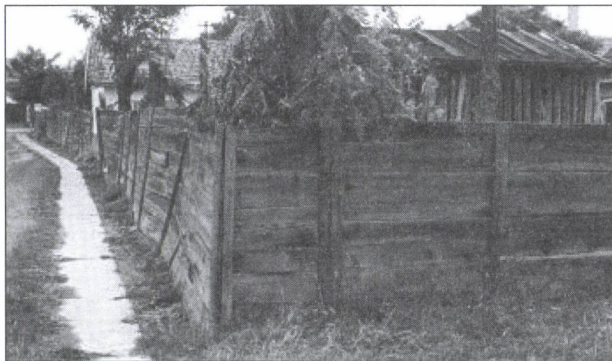
24. kép. Nyári konyha. Rétalj u. 9. (Pataky Emőke felv., 1995)

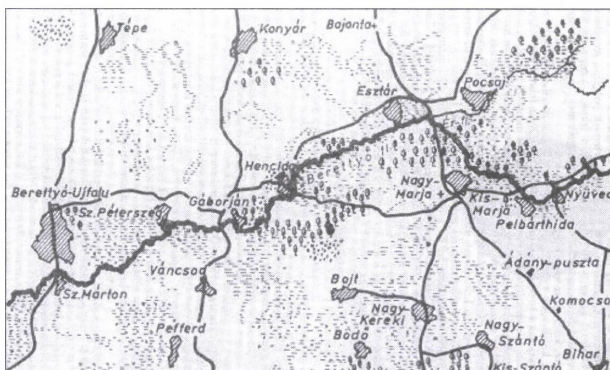
25. kép. Utcafrontra, egybeépített deszkadisznóól és vályogfalú baromfiól, valamint kőlábas góré. Az ólakat Mózer-féle cementcserép fedi. József Attila u. 5. (Pataky Emőke felv., 1995)

26. kép. Verem hossz- és keresztmetszeti rajza. Rétaalj utca 6. (Forrás: Pataky E.: 1995. 5. 3.)

27. kép. Deszkapalló kerítés. Rétaalj utca (Pataky Emőke felv., 1995)

I. sz. térkép. A Berettyó-völgy a XVIII. század végén. (Josephinische Aufnahme vom Jahre 1785. Déri Múzeum I. 128/1934.) Forrás: VARGA Gy.: 1978. 14.)

II. sz. térkép. Pocsaj és az erődített Rákóczi-Lorántffy-udvarház az első katonai felmérésen, 1783

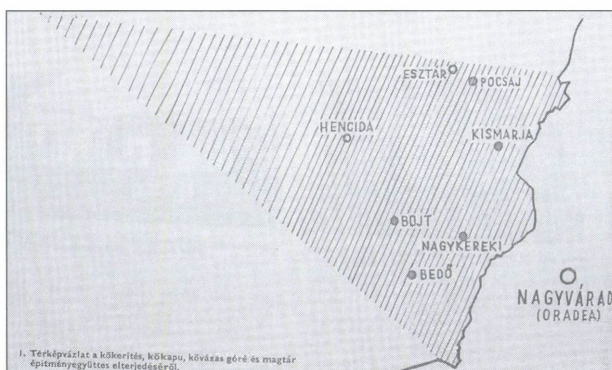
III. sz. térkép. Pocsaj az 1940-es katonai felmérés térképén. (Magyar Királyi Honvédségi Térképészeti Intézet, 1944)

IV. sz. térkép. Pocsaj a Magyar Állami Térképészeti Hivatal térképén, 1968

V. sz. térkép. Kaszapusztó külterületi lakóhely az 1940-es katonai felmérés térképén.
(Magyar Királyi Honvédségi Térképészeti Intézet, 1944)

VI. sz. térkép. Térképvázlat a kőkerítés, kőkapu, kövázás göré és magtár építménygyűttes elterjedéséről. (Forrás: DANKÓ I. 1973. 262.)